

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА

Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики

навчання історичних дисциплін

Канаєва Анна Володимирівна

**СУФРАЖИСТСЬКИЙ РУХ В АНГЛІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. –
ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність: 014.03 Середня освіта (історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ В. В. Снагощенко

Кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін

«___» _____ 2020 року

Виконавець

_____ А.В.Канаєва

«___» _____ 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНОК ВІКТОРІАНСЬКОЇ АНГЛІЇ.....	14
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК СУФРАЖИСТСЬКОГО РУХУ ТА СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	31
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. В кінці XIX століття організований жіночий рух став помітним явищем в соціально-політичному житті країн Західної Європи та Північної Америки. Його по праву можна вважати важливою складовою широкого соціального руху, що розгорнувся в новий час. Учасниці політичних виступів вимагали поваги прав і захисту інтересів жінки як вільної і рівноправної особистості, що повністю відповідало духу лібералізму – провідної ідейно-політичної течії епохи. Ліберальний фемінізм сформулював своєрідну соціальну програму та із середини дев'ятнадцятого століття розвивався переважно в формі суфражистського руху, тобто боротьби жінок за виборчі права.

Вибір теми пояснюється тим, що зараз, коли рівність статей багато в чому стало реальністю практично у всіх сферах життя, в тому числі й в нашій країні, питання про прийнятність для жінок політичної діяльності, як і раніше залишається відкритим і дуже часто вирішується не на користь жінок. Причому, наведені аргументи про несумісність жінок і політики далеко не нові й багато в чому нагадують доводи противників жіночих політичних прав початку XX століття.

Протягом XIX – початку XX століть суфражистський рух в Англії, де принципи народного суверенітету й індивідуальної свободи отримали найбільш послідовне втілення, було моделлю для подібних рухів й в інших країнах. Саме тут вже до кінця XVIII століття найзначнішими елементами державного устрою були визнані верховенство парламенту і панування права. У британському суспільстві утвердилася думка, що парламент – істинний хранитель свободи, покликаний забезпечити недоторканість особи й власності громадян, і що законодавча влада, з якої виникають і якій підпорядковані інші гілки влади, повинна належати колективному, представницькому органу.

Практично у всіх розвинених країнах Заходу феміністський рух до кінця XIX ст. починає висувати, в якості першочергового завдання, досягнення політичного рівноправ'я жінок. Але, ніде ця боротьба не досягла такого напруженого й зтяжного характеру, як у Великобританії.

Саме тому, вивчення досвіду суфражистського руху в Англії другої половини XIX ст. є актуальним, на сьогодні, як для нашої країни, так і для будь-якої іншої.

Розглядаючи історію суфражизму з позицій нашого часу, відмовившись від пристрастей, що вирували в англійському суспільстві, варто віддати належне послідовності, цілеспрямованості й згуртованості суфражистського руху, яке, руйнуючи традиційні забобони і стереотипи вікторіанського суспільства, стверджувало нову модель жіночої поведінки й ідеал Нової жінки. Тому деякі методи, які застосовувалися суфражистки для лобювання своїх інтересів, цілком можуть знайти своє застосування й в наші дні.

Мета – дослідити становлення та розвиток суфражистського руху в Англії наприкінці XIX – на початку XX століття.

Завдання дослідження:

- проаналізувати джерела та наукову літературу з теми дослідження;
- дослідити правове та соціальне становище жінок Англії в останній третині XIX – початок XX ст.;
- охарактеризувати основні напрямки боротьби суфражисток;
- простежити діяльність основних постатей в становленні політичних прав жінок;
- розглянути умови виникнення суфражистських організацій;
- порівняти особливості утворення та методи діяльності суфражистських організацій.

Об'єкт дослідження – боротьба жінок Англії за громадянські та політичні права (кінець XIX – початок XX століття).

Предмет дослідження – становлення та розвиток суфражистського руху в Англії (кінець XIX – початок XX ст.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1867 – 1914 рр.

За нижню хронологічну межу взято 1967 рік – проведення другої реформи виборчої системи, після якої відбулися постійні парламентські дискусії з даного питання та початок оформлення суфражистського руху в Британії.

За верхню хронологічну межу взято 1914 рік – завершення нового етапу у суфражистському русі, остаточне оформлення суфражистських організацій.

Територіальні межі дослідження охоплюють Англію.

Методи дослідження: у ході дослідження були застосовані наступні **методи** – наративний, хронологічний, синтезу, порівняння, аналізу й узагальнення.

Дослідження побудоване на **принципах** об'єктивності та історизму.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що вона являє собою спробу вивчення малодослідженого вітчизняною історичною наукою аспекту політичної історії Великобританії нового часу, а саме проблеми жіночих виборчих прав; в науковий обіг введено нові джерела; дана власна періодизація суфражистського руху; уточнені деякі положення і оцінки, раніше висунуті іншими дослідниками.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання отриманих результатів в загальноосвітніх навчальних закладах, при підготовці до навчальних занять з даної теми, як учителем, так і учнями, викладачами вищих навчальних закладів та студентами при опрацюванні відповідної теми, а також під час роботи гуртків історичної тематики та факультативів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи обговорювалися під час *двох міжнародних конференцій*: IV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.), Міжнародна науково-практична конференція для студентів та молодих вчених «Європейський університет: імідж, мобільність, та соціальні перспективи» (Суми, 2020 р.) та *на всеукраїнських*: VII Всеукраїнській науково-практичній конференції: «Усна

історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі» (Вінниця, 2020 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Другі Полтавські студентські наукові читання зі всесвітньої історії», присвячені 60-літтю професора Бориса Года (Полтава, 2020 р.).

Структура дослідження: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 84 сторінок (65 ст. – основний текст, список використаних джерел та літератури складає 10 сторінки, і налічує 119 позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Цінними для вивчення є група джерел з нормативно-правовою базою, на основі якої досліджено динаміку змін політики держави у сфері досягнення рівноправ'я статей. Сюди увійшли акти, що стосувались виборчої системи Великої Британії, майнових прав подружжя, а також правової рівності статей загалом.

Так, сутність змін, внесених до законодавства про вибори у Великій Британії у другій половині XIX мали безпосередній вплив на розгортання жіночого руху. Зокрема, «Закон про народне представництво» 1867 р. [7] підтвердив виключні права чоловічого населення на обрання керівництва країни, не зважаючи на наявність дискусій з цього приводу, під час його розгляду.

Справжніми настільними книгами активістів «першої хвилі» жіночого руху стали праці М. Уолстонкрафт «На захист прав жінок» (1792 р.) [46] та Дж. С. Мілля «Поневолення жінок» (1869 р.) [30]. У першій книзі досить детально описано жалюгідне становище британських жінок, яке авторка пов'язувала з низьким рівнем освіченості «слабкої» статі. Друга праця містить аналіз витоків нерівноправного становища жінок. Автор наголошував на неприродності такого стану речей і доводив, що підлеглість однієї статі іншій є перешкодою до вдосконалення людства.

У радянській історичній науці, внаслідок панування марксистських установок, підвищений інтерес проявлявся до вивчення революційних рухів. Не стало винятком і дослідження політичного розвитку Великобританії в другій половині XIX – початку XX століть, коли основний акцент робився на вивчення робочого і соціалістичного рухів, в той час як інші громадські рухи, перш за все мова йде про суфражизм, ігнорувалися. Лише в небагатьох роботах, написаних у цей період, можна зустріти згадку про рух англійських жінок за політичне рівноправ'я з чоловіками.

В основному автори даних робіт згадували про суфражистський рух як про один з факторів, які загострили політичну ситуацію в Англії напередодні Першої світової війни та сприяли поглибленню кризи англійського лібералізму й витіснення ліберальної партії з провідних позицій, займаних нею на політичній арені. Дещо детальніше на історії англійського суфражистського руху зупиняється К. Б. Виноградов [14] в написаній ним біографії Д. Ллойд Джорджа, а також Л. І. Іт'єва [25] в оглядовій статті про історію руху англійських жінок за виборчі права.

В цілому, поділяючи спільну думку про суфражизм як один з обставин, що сприяли посиленню кризи ліберальної партії, Виноградов обмежується лише описом діяльності радикального крила суфражистського руху, який очолювала Е. Панкхерст, що, звичайно ж, не складає повної картини складних взаємин суфражисток.

Що ж стосується оглядової статті Л. І. Іт'євої [25], то вона страждає рядом істотних недоліків, починаючи з обмеженості джерельної бази, і закінчуючи часом грубими фактичними помилками. У загальному плані робота носить яскраво виражений марксистський характер і як наслідок цього приходиться до висновку про класову обмеженість суфражистського руху, маркованого як буржуазне.

Важливими для даної дисертації є роботи, присвячені партійно-політичній історії Великобританії розглянутого періоду. На жаль, незважаючи на довгі традиції вітчизняного книговедіння, кількість досліджень політичного розвитку Англії в ХІХ столітті недостатньо велике, щоб скласти повну картину. Вкрай корисними виявилися роботи О. А. Науменкова [32] про партійну боротьбу навколо другої виборчої реформи 1860 року. На жаль, ні в одній з них нічого не говориться про ті події, які проходили в англійському парламенті, в зв'язку з активністю прихильників суфражизму при обговоренні двох найважливіших виборчих реформ. Проте, вони надали неоціненну допомогу для розуміння загальних партійно-політичних процесів, що мали

місце наприкінці XIX століття, які так чи інакше обумовлювали розвиток суфражистського руху.

Джерельною базою дослідження послужили також такі праці, як «Жіноче питання та жіночий рух» [28] і «Нарис розвитку сучасного стану середньої освіти в Англії» П.Г. Міжуєва [29], що розкривають історію вікторіанської жінки в момент зародження руху феміністок й так само еволюцію британської освіти.

В останнє десятиліття XX ст., внаслідок оформлення у вітчизняній історичній науці нового напрямку, яке отримало назву «жіноча історія», значно зріс інтерес до вивчення жіночих рухів, що проходили в різних країнах.

Перша спроба розгляду англійського суфражистського руху була зроблена Шнировою О. В. у статті «Боротьба жінок за політичні права в Великобританії. Суфражизм» [63], в якій було дано побіжний огляд історії суфражизму, визначені основні рушійні сили цього руху, а також показано різне ставлення до цього питання політичних партій. Згодом Шнирова О. В. випустила ще ряд робіт, присвячений історії англійського суфражистського руху, в основному його радикального крила.

Першим же великим дослідженням британського суфражизму з'явилася робота Новикової Н. В. [35,36] обмежена правда досить вузькими хронологічними рамками, що збігаються з першою світовою війною, але із залученням багатого фактичного матеріалу та великої джерельної бази. Новикова Н. В. малює повноцінну картину розвитку суфражистського руху в воєнні роки, аналізуючи еволюцію суфражистської ідеології, зміна під впливом війни тактики і стратегії суфражистських товариств, а також оцінюючи той вплив, який війна виявила не тільки на розвиток суфражизму, а й на соціально-політичне становище англійських жінок в цілому.

Крім дисертації Новикової належать й інші роботи по історії боротьби англійських жінок за своє політичне рівноправ'я, а також освітлення в основному історії самого руху в період початку XX століття. Крім того, існує і ряд публікацій автора (у тому числі та написаних у співавторстві), пов'язаних з

основною проблемою взаємовідносин політичної партії Великобританії з суфражистським рухом на різних етапах його розвитку.

Важливою роботою є «Англійські бунтарі», написана британським істориком Ч. Поулсеном [38], яка показує низку повстань та бунтів, особливості політичних кампаній в Англії від середньовіччя до 1910-х рр. Основна увага автора зосереджена на динаміці рухів соціального протесту.

При вивченні суфражистського руху особливу групу джерел складають – програмні документи, листівки жіночих організацій, промови активістів жіночого руху та їхніх опонентів. Ця група має важливе значення для вивчення особливостей діяльності активних учасників жіночого руху, їхнього повсякдення та засобів, що застосовувалися феміністами для впливу на суспільство.

Крім цього, при підготовці роботи були використані листи, журнали та статті. Так, відома суфражистка Лілія Беккер взяла на себе зобов'язання написати статтю про жіноче виборче право, яка з'явилася в березні 1867 року в «Сучасному огляді» [3].

Слід також виділити перші друковані журнали, що видавалися органами суфражистського руху. Так, «English Woman Journal», заснований Барбарою Лей Сміт в 1866 р. і «Women's Suffrage Journal», що видавався Лідією Беккер з 1870 р.. Перший демонстрував консервативний і обережний підхід, другий був за більш рішучі заходи й висвітлював в основному діяльність місцевих суфражистських організацій [106].

Серед джерел, що містять матеріали різнопланових періодичних видань є перша суфражистська газета «Women's Penny Paper» [106], що ж стосується несуфражистських видань, то ідею виборчих прав жінок в основному підтримували радикальні, також малотиражні видання, як, наприклад, «Westminster Review», «Contemporary Review», «Fortnightly Review» [104].

Заслуговує на особливу увагу праця Єрофєєва Н.А. «Нариси з історії Англії 1815-1917 рр.» [23], де охоплюється значний період англійської історії, окремий розділ присвячено Англії в 50-60-х рр. XIX ст., де сповна

розкриваються причини становлення двопартійної системи та основні розбіжності на початковому етапі в політиці.

Із сучасних дослідників, даного питання, можна відзначити Школьнікова Ігоря Олександровича, який в 2007 році випустив статтю на тему «Чоловічий суфражизм у Великобританії: риторика і репрезентації» [55]. Також, російську дослідницю жіночої історії – Шнирову О. В. з публікацією «Соціально-правовий статус жінки вікторіанської Англії й суфражистський рух» [68], в якій було дано побіжний огляд історії суфражизму, визначені основні рушійні сили цього руху, а також показано різне ставлення до цього питання політичних та суфражистських організацій. Варто зазначити й те, що дані автори об'єднали свої зусилля й створили працю «Суфражизм й політичні партії у Великобританії в середині ХІХ – початку ХХ століття: досвід взаємодії» [58].

Серед українських дослідників, які займалися даною темою, можна виділити роботу Грубінко А. «Європейська політика Великої Британії у партійнополітичному вимірі: консервативні традиції з ліберальним відтінком», де на багатому фактичному матеріалі, із залученням документів і архівних джерел, офіційних публікацій та довідників, мемуарної та спеціалізованої літератури та періодичних видань автор аналізує партійно-політичний досвід реалізації європейської політики Великої Британії [21].

Також, українська дослідниця Н. Л. Яковенко у своїй праці «Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство» досліджує Велику Британію у контексті її зовнішньої політики, що безпосередньо впливало на рух суфражисток [70].

Аналізуючи наявні напрацювання з гендерної теорії в історичній науці, можна констатувати, що першість у розвитку й формуванні її методологічних засад належить вченим з країн Заходу. Ця тема практично не знайшла відбиток у працях радянських дослідників, але з 90-х рр. ХХ ст. здобула чималу популярність в країнах пострадянського простору. Україна не стала винятком у даному питанні, доказом слугує, наявність значної кількості

публікацій з даної проблематики, включення гендерної теорії до змісту університетських програм та успішне функціонування гендерних наукових осередків у Києві, Харкові та інших містах.

В англійській історичній науці тема британського суфражистського руху отримала широке висвітлення. Практично з самого початку дослідження даної теми намітилися дві основні тенденції її розкриття: апологетичний (яку слідом за С. Холтон [107] можна також розділити на конституційний й мілітантський напрямки) та критичний. Як це часто буває, початок першої течії було покладено роботами самих учасниць руху, які з'явилися в перші два десятиліття ХХ століття. Відмінною рисою, притаманною усім цим дослідженням, є відсутність глибокого історичного аналізу, а також звернення до «нового наукового "дискурсу расових відмінностей» дискурсу, який дозволив авторам цих робіт поставити англійський (так само як і американський) рух на чолі всіх рухів, які боролися за жіночі права.

До мілітантського напрямку вивчення англійського суфражизму належать роботи, які були створені в основному діячками радикального Жіночого соціально-політичного союзу. Як правило в цих дослідженнях відсутній опис суфражистського руху ХІХ століття, акцент же робиться на роль героїчних особистостей (перш за все керівництва ЖСПС в особі Еммелін Панкхерст і її дочок) в процесі соціальних змін Великобританії. Крім того, в роботах, написаних у руслі обох напрямків, практично не приділяється уваги партійно-політичному контексту, або міститься однозначний висновок про те, що головною причиною постійних невдач суфражисток був обман з боку політиків.

Початок критичного осмислення історії англійського суфражистського руху було покладено Джорджем Дангерфілдом[89], який в написаній в 1935 році книзі про занепад ліберальної партії, присвятив цілий розділ суфражистському руху, що був, на його думку, одним з факторів занепаду ліберальної партії на початку ХХ століття. Однак, якщо інші фактори (ірландське питання, зростання робітничого руху) розглядаються їм з усією

серйозністю, то суфражизм характеризується як «огидна комедія», що розігрується жінками, які раптово усвідомили свою довго приховувану маскулінність. Таким чином, сам феномен мілітантства, що розглядається з фрейдистських позицій, є ніщо інше, з точки зору Д. Дангерфілда, як прояв неврозу.

Настільки ж критичне сприйняття руху англійських жінок за виборчі права присутні в роботах Р. Фулфорд, Д. Мітчелла і Е. Розена[89]. Так, наприклад, Фулфорд вважав стратегію суфражисток аномальною, а Е. Розен, який присвятив свою роботу історії радикальних суфражисток, вважав їх тактику абсолютно неефективною, що завдала шкоди всьому суфражистському руху.

На критичних позиціях, але вже без звинувачень, а часом і образ, перш за все, на адресу мілітанток, стоять Брайан Харрісон[81] і Мартін П'ю[104]. Також акцентуючи увагу на мілітантстві, Б. Харрісон вважає, що воно виникло як тимчасова тактична необхідність, тобто, було свого роду політичним прагматичним кроком. Відносно наділення жінок правом голосу в 1918 році Харрісон поділяє думку М. П'ю про те, що більшою мірою це було результатом сприятливої політичної кон'юнктури, ніж активності суфражисток у військові роки.

У своїх ранніх роботах М. П'ю приходиться до висновку про те, що вирішальним фактором виявилася еволюція британської парламентської системи, а також політична ситуація, що склалася в роки першої світової війни навколо назрілої проблеми виборчої реформи. Крім того, аналізуючи укладений в 1912 році політичний альянс поміркованого крила суфражистського руху з партією лейбористів, М. П'ю характеризує даний союз як прояв дезінтеграційних процесів в середовищі самого руху напередодні Першої світової війни.

Отже, розглянута історіографія та джерельна база проблеми характеризується різноманітністю, дозволяє розкрити поставлені у роботі завдання і є достатньою основою для здійснення даного дослідження.

РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ ПОЛОЖЕННЯ ЖІНОК ВІКТОРІАНСЬКОЇ АНГЛІЇ

Поступове усвідомлення жінками ущемлення своїх прав, прискорене опосередкованою участю жінок-інтелектуалок у соціальних заворушеннях в Європі, послужило поштовхом до виникнення руху за права жінок, що отримав назву «фемінізм», головним завданням якого – досягнення рівноправності жінок і чоловіків у всіх сферах прав й свобод. Практично у всіх розвинених країнах Заходу феміністичний рух до кінця XIX ст. починає висувати, в якості основного завдання, досягнення політичного рівноправ'я жінок. Особливим напрямком в історії фемінізму можна вважати період боротьби жінок за надання їм виборчих прав, що отримало назву суфражизм (від англ. «Suffrage» – право голосу).

Рух жінок за надання їм виборчих прав, нарівні з чоловіками, зародився у США, де в 1848 році відбувся перший з'їзд активісток боротьби за жіночу рівноправність в Сенека-Фоллз. Однак найдовший етап ця боротьба мала саме у Великобританії [46, с.57].

На перший погляд та обставина, що рух за права жінок, з самого початку, набув протестний політичний характер в країні, де знаменита вікторіанська мораль й громадська думка обмежили місце жінки в суспільстві суровими рамками пасивності й підпорядкування, здається парадоксальним. Однак, з іншого боку, саме Англія є батьківщиною ідей парламентаризму і класичної ліберальної доктрини. Саме розширення народного представництва в парламенті у результаті декількох реформ виборчого права, проведених протягом XIX ст., дозволило прихильникам жіночої рівноправності вимагати поширення виборчих прав й на жінок [57, с.87].

Ще одним фактором, що сприяв виникненню суфражистського руху, є політична ситуація, що склалася в Великобританії до середини XIX століття. По суті, суфражизм був складовою частиною руху за розширення

демократичних свобод, яке охопило в середині ХІХ століття більшу частину англійського суспільства.

Ліберальна концепція громадянства в Англії не розглядала жінок як повноправних членів суспільства. Більш того, можна констатувати погіршення правового становища жінок у вікторіанський період у зв'язку з утвердженням приватної власності, що концентрувалася в руках чоловіків. Так, прихильник суфражисток Джейкоб Брайт в одному з парламентських виступів охарактеризував чоловіків як «аристократична стаття, в чій руках знаходяться практично всі матеріальні привілеї» [98, с.195].

Якщо звернутися до законодавства Великобританії, до початку суфражистського руху, то можна помітити, що до 1832 р. жінки, фактично, мали можливість користуватися виборчим правом, а до 1835 року - общинним (тому як ні в одному із законів, до 1832 р. не містилося прямої заборони на надання виборчого права жінкам) [7, с.145]. Зрівняння в правах жінок і чоловіків, що існувало аж до 1832 р., було продиктовано тим, що жінки були також платниками податків, а «з англійським правилом політичного життя, платіж податків тісно пов'язаний з народним представництвом, що дає свою згоду на податки (принцип, який впливає з норм Білля про права 1689 р. – «not taxation without representation») [7, с.126].

Однак у 1832 й 1835 рр. англійські жінки, залишаючись платниками податків й маючи легальне право на участь у виборах, були позбавлені політичного й громадського виборчого права, внаслідок невеликої деталі у виборчому законі, що зіграла величезне значення – замість слова «особа» («person») було використано слово «чоловік» («men»). Видання цих дискримінаційних законів свого часу не викликало ніяких протестів, тому як жінки, протягом двохсот років, не користувалися своїм виборчим правом.

Жінка вважалася слабшою від чоловіка розумово й фізично, і в суспільстві, і в сім'ї їй було відведено підлегле місце. Її основною метою було одруження, з-під опіки батька або іншого родича чоловічої статі вона переходила під опіку чоловіка. При цьому жінка розглядалася як більш

одухотворена і моральна істота, ніж чоловік, і у вищому, і у середньому класі англійського суспільства чоловіча поведінка визначалася концепцією лицарства, дбайливим й заступницьким ставленням до жінки. Прикладом, може служити фрагмент парламентської промови торійського депутата Буврі: «Щастя й інтереси дружини або дочки більш значущі для глави сім'ї, ніж його власні. ... Хіба не винахід це природи, не намір нашого Творця, щоб суспільство ґрунтувалося на сім'ї, в якій чоловік був би главою й управителем?» [101, с.306].

Протягом всієї Вікторіанської епохи зайнятість жінок з вищого й середнього класів, в значній мірі, вважалася неприйнятною, оскільки, як і раніше, панував ідеал безкрилого домашнього ангела, як матері й дружини. Передбачалося, що берегиня моральності, захисниця чесноти й божество домашнього вогнища не повинна допускати контакту з менш високими заняттями, особливо комерційного характеру. Робота поза домом й чарівна жінка вважалися несумісними. На ділі, вже в 40-х роках Сара Елліс зайняла дуже просунуту позицію про те, що вихід жінок у світ в повсякденному житті, навіть, для леді з хорошої сім'ї, не можна вважати принизливим. Однак, це була думка меншості, в цілому, суспільство критично ставився до жінок, які заробляли гроші [90, с.104].

Таким чином, хоча ідея надання жінкам серйозної освіти в 1860-х роках отримала хоча б деяке схвалення, пропозиція про те, що вони будуть використовувати ці знання для роботи, викликало хворобливі протести. Як було відзначено: освіта буває прийнятною, зайнятість – ні.

Жіноча освіта суттєво відрізнялася від чоловічої й була направлена в основному на те, щоб прищепити навички, необхідні для виконання основної місії жінки: бути приємною компаньйонкою для чоловіка. В результаті, роль заміжньої жінки ще більше зводилася до виконання декоративної функції, а також до народження й виховання дітей до того віку, коли вони відправляться в школи й пансіони.

Освіта і виховання приводили до того, що молоді представниці середнього класу не мали інших перспектив, крім заміжжя, роботи гувернантки або компаньйонки. Тільки ці професії вважалися більш-менш прийнятними для дівчини з пристойної сім'ї, і до того ж її освіти для них було достатньо [29, с. 92].

Багато жінок із захопленням займалися благодійною та суспільно-корисною працею. Всьому світу, наприклад, стало відомо ім'я Флоренс Найтінгейл, яка прославилася своєю самовідданою працею по догляду за пораненими й хворими, під час Кримської війни. Чимало жінок займалося політичною діяльністю, борючись за втілення різних реформ. Так, багато в чому, завдяки їхнім наполегливим зусиллям в 1857 р. був прийнятий Акт про шлюб і розлучення, який законодавчо гарантував дружинам отримання аліментів з тих чоловіків, що їх покинули.

Перші кроки на шляху до надання англійським жінкам можливості здобувати вищу освіту пов'язуються з ім'ям Емілі Девіс, яка в 1874 р. відкрила в Кембриджі коледж Гіртон; він не став частиною університету, і взагалі, був прийнятий з глузуванням й відвертою ворожістю, проте, його студентки мали право складати іспити за університетською програмою й отримувати відповідні дипломи про закінчення вищого навчального закладу (в Кембриджський університет дівчата були допущені тільки після Другої світової війни). За Гіртон пішли й інші коледжі аналогічного типу. На освічену дівчину дивилися як на невдачу, що втратила всю свою жіночність й чарівність, і перетворилася в "синю панчошу", на якій навряд чи хто наважиться одружитися [38, с.179].

Однак ні глузування, ні салонні плітки вже нічого не могли змінити. Частина битви була виграна. У 1878 р. перед дівчатами відкрилися двері й прогресивного Лондонського університету. З якими б перешкодами не доводилося стикатися дівчатам й молодим жінкам, щоб отримати вищу освіту, ще важче їм було знайти практичне застосування отриманим знанням, у сфері інтелектуальної праці.

У 1859 р. Елізабет Блеквелл отримала в Америці диплом лікаря і повернулася до Англії, з надією знайти там роботу за фахом. Однак, домогтися цього виявилось справою не простою. Аби не допустити жінку в "чисто чоловічу" професію, англійські медики прийняли поправку до Положення, відповідно за якого, до лікарської практики не допускалися особи, які мають тільки іноземний диплом. Лише через кілька років, пройшовши через неймовірні страждання й приниження, їй, нарешті, вдалося домогтися професійного визнання [80, с.241].

Ще одним допустимим джерелом доходу для жінки була письменницька праця, але вона вимагала достатньо високого рівня освіти. Професії телеграфіста, конторського службовця або бухгалтера, що вважалися «пристойними» для чоловіків середнього класу, були недостатньо престижними для леді, і, крім того, англійська жіноча освіта не давала достатніх знань для занять цими видами діяльності. «В Америці й Німеччині бухгалтерія ведеться в основному жінками, дружини й дочки торговців задовільно справляються з цим обов'язком, але в цій країні недостатнє знання арифметики є великою перешкодою для жіночої зайнятості в цій сфері» – промова з виступу в палаті громад Купера-Темпла, під час дебатів, з приводу допуску жінок в англійські університети 12 червня 1874 року [99].

Потрібно сказати, що зусилля суфражисток, щодо поліпшення становища всіх верств жіночого населення, мали лише обмежений успіх. Наприклад, вступ жінок середнього класу на професійній терені було настільки рідкісним, що розглядалося просто як токенізм. Але при оцінці успішності суфражисток, необхідно враховувати їх боротьбу з забобоном, ніби єдиною професією жінки повинні бути шлюб і материнство. Завдяки суфражисткам багато жінок зуміли побачити себе в іншому вимірі – як вчених, робітниць розумової праці, громадських діячів. Інтеграція жінок у соціальне життя спростовувала твердження критиків суфражизму, які вважали, що широкомасштабна зайнятість жінок повинна, зрештою, призвести до морального виродження і руйнування суспільства [29, с.97].

Таким чином, найприйнятнішою життєвою стратегією для жінки залишалося заміжжя. Шлюб, у вікторіанському суспільстві, розглядався, насамперед, як економічна угода, і взаємні симпатії подружжя були приємним, але необов'язковим доповненням до нього.

Що стосується сімейного законодавства, то можна з упевненістю говорити, про те, що представниці нижчих шарів суспільства практично ніколи не цікавилися цією сферою життя, в силу свого положення. Багатьом з них доводилося починати працювати з раннього дитинства, щоб допомагати своїм сім'ям. Здоров'я багатьох було підірвано вже до моменту зрілості. Заміжні жінки не піднімали питання про можливість розпоряджатися майном, яке і без того часто було мізерним. А ось жінки з вищого класу, що займали привілейоване становище по праву народження, часто були незадоволені багатьма положеннями законодавства, які обмежували їх поведінку у вищому світі [22, с.197].

Законодавство вікторіанської епохи багато в чому суперечило, наділивши заміжніх і незаміжніх жінок різними правами. Заміжня жінка не мала за душею практично нічого і володіла вкрай малим списком прав, а ось незаміжні жінки фактично були надані самі собі.

В Англії чоловіки були змушені відповідати за злочини своїх дружин до 1870 року. Саме в цей час жінки знайшли юридичну правоздатність. Тоді ж, вже мало хто був згоден зі звичним формулюванням про те, що жінки є істотами настільки крихкими, що їх потрібно звільняти від несення відповідальності за свої злочини. І все ж, на жінок не поширювалися певні положення загального права. Жінок вкрай рідко страчували лише за один серйозний злочин, вагітні ж жінки підлягали страти тільки після пологів [22, с.190].

Першочерговий обов'язок чоловіка – постійне стеження за поведінкою своєї дружини. «Домашній суддя повинен поєднувати силу з авторитетом, так щоб вчити повазі». Яким чином потрібно було навчити дружину повазі, не уточнювалося, проте окремі випадки вирішувалися наступним чином: якщо

чоловік здійснював будь-які дії для виправлення характеру або вчинків дружини, і виявляв свій «темперамент», то не варто це засуджувати, тому що природа й закон наділили чоловіка авторитетом саме для керівництва над дружиною [80, с.237].

Звичайно, варто відзначити, що не часто англійські чоловіки з особливою жорстокістю користувалися даним правом, однак, аж до 1870 року, вони могли розраховувати на певну безкарність, викликану абсолютною беспорядністю заміжньої жінки. У 1840 році один суддя, цитуючи Бекона, «дозволив чоловікові бити свою дружину і тримати її під замком до тих пір, поки він робить це без ознак жорстокості».

Подібне становище допоміг виправити журнал *English Women's Review*, який займався пропагандою ідей суфражизму, і випустив в 1878 році статтю «Тортури дружин в Англії» [84]. У тому ж році парламент прийняв закон, який дозволив англійкам подавати прохання для вирішення роздільного проживання з чоловіком, посилаючись на фізичне насильство з його боку. А в 1893 році з'являється Статут, що доповнює фізичне насильство й неодноразовими актами насильства, в якості обґрунтування для розлучення, яке суди інтерпретували досить широко. Подібна система була схожа на французьке законодавство, а саме розгляд справ з *injure grave* або іспанські суди з *faltas* [68, с.105].

Королева Вікторія, яка мала щасливий шлюб з принцом Альбертом, тим не менш, з гіркотою записала у своєму щоденнику 16 травня 1860 р.: «Всі шлюби - це лотерея, хоча серед них зустрічаються і щасливі, досі, бідна жінка духовно і фізично є рабинею свого чоловіка ... я не можу не бачити негативних сторін шлюбу» [110, с.104].

Сумний погляд королеви на заміжжя не є перебільшенням. В англійському праві існувало три джерела законодавства: акти парламенту (*Statute Law*), рішення судів по конкретних випадках (судове чи прецедентне право), традиції й звичаї визнані законом (звичайне або неписане право). Більшість несправедливих, щодо жінок, норм виникали зі звичаєвого права,

яке, як відзначали англійські юристи того часу, «залишалося практично незмінним за останні п'ятсот років» [97, с.829] і, спираючись на середньовічну традицію, погано відповідало зміненим економічним і соціальним умовам. У феодальному суспільстві основну цінність представляла земля, а не капітал, тому регулювання особистої власності не мало великого значення і закон охороняв, насамперед, земельну власність жінок, на яку не поширювався контроль чоловіка, проте в ХІХ ст. ситуація в корені змінилася, але застаріле законодавство не враховувало даних змін [100, с.5].

Англійське законодавство до останньої третини ХІХ ст. розглядало чоловіка і дружину як єдине ціле, чоловік ніс повну юридичну відповідальність за дружину, втрачену дієздатності (так звану *coverture*). Авторитетний англійський юрист сер Вільям Блекстоун в трактаті «Коментарі до законів Англії» визначив концепцію *coverture* наступним чином: «Одружені чоловіки з точки зору закону є однією особою: це означає, що правове існування жінки в шлюбі припиняється і зливається з існуванням її чоловіка, під чиїм крилом, опікою і захистом вона здійснює всі свої вчинки» [119].

Втілення концепції *coverture* на практиці означало, що вся власність жінки, яка належала їй до шлюбу, переходила до чоловіка, так само як і її заробітки й доходи в шлюбі, подарунки та отриманий спадок. У випадку її смерті – все її майно також залишалося чоловікові, і її заповіт не мав юридичної сили без його згоди. Виняток становила лише земельна власність, яка переходила до чоловіка, без винятку, що було результатом зберігаючих реліктів феодального права. Належна жінці або успадкована нею земельна власність переходила в розпорядження чоловіка на час шлюбу і лиш після його смерті поверталася в сім'ю вдові, причому вона мала право на так звану «вдовину долю» (*Dower*) в розмірі однієї третини майна. У разі смерті дружини, при відсутності дітей, нерухомість переходила до її спадкоємців. При наявності дітей в шлюбі власність залишалася у володінні чоловіка до його смерті, потім переходила до спадкоємців дружини.

Економічна недієздатність заміжньої жінки виявлялася також в тому, що вона не могла без дозволу чоловіка підписувати ділові папери, брати кредит, робити покупки. Згідно із законом чоловік міг відмовитися оплачувати покупки дружини, якщо він не уповноважував її їх зробити.

Крім того, закон, без винятку, встановлював, що «чоловік має повне право не тільки на власність, а й на особистість своєї дружини». Це означало на практиці, що «дружина повинна бути під повним контролем з боку чоловіка не тільки стосовно власності, але і пересувань. Наприклад, заміжня жінка не повинна бездіяльно тинятися по вулицях, і якщо вона це зробить, чоловік має право замкнути її» [97, с.831].

Особистісна недієздатність жінки виражалася також в тому, що вона не мала права опіки над своїми дітьми. У разі розставання подружжя – діти залишалися з батьком. Розірвання шлюбу являло собою тривалий й складний процес для подружжя, але становище чоловіка, знову ж таки, було більш вигідним. Суд міг дати дозвіл тільки на роз'їзд подружжя, але для розлучення було потрібне прийняття спеціального парламентського акта, що робило його доступним тільки для небагатьох представників вищого класу.

При цьому, ініціатором розлучення практично завжди виступали чоловіки, яким було достатньо пред'явити докази невірності дружини. Дружина не мала права захищати себе й доводити хибність звинувачень свого чоловіка. Фактично, заміжня жінка могла розраховувати тільки на отримання дозволу про роздільне проживання, а й це була тривала й принизлива процедура. Як писала К. Нортон: «якщо дружина вимагає через суд дозволу на роз'їзд з чоловіком на підставі жорстокого поводження, то це повинна бути жорстокість, "що загрожує життю"; якщо вона одного разу пробачила його образи, вона вже не може пізніше посилатися на них» [107, с.8].

Судові процеси такого роду також були нечисленними, оскільки могли завдати шкоди репутації жінки з середнього класу, а для представниць нижчих шарів вони були малодоступні.

Дівчина з вищого класу, як правило, була більш захищена, ніж представниці інших класів. Життя трудящих жінок була нелегка. Відпрацювавши довгий робочий день на заводі, фабриці чи майстерні (до речі, за меншу, ніж у чоловіків, плату), вони поверталися додому, але аж ніяк не для того, щоб відпочити: там їх зазвичай чекали інші турботи – прання, прибирання, готування, догляд за дітьми. Правда, робота давала їм певний ступінь свободи, оскільки робила їх менш залежними від чоловіків або батьків. При необхідності вони могли навіть від них відокремитися і жити самостійно, хоча для цього їм часто доводилося погоджуватися на важку фізичну роботу на шахтах або заводах. Багато жінок працювали на невеликих підприємствах або в майстернях за мізерну плату, і їм ніяк не вдавалося створити власну профспілку. Наприклад, Жіноча профспілкова ліга утворилася тільки в 1870-х роках. І це при тому, що жінки нарівні з чоловіками брали участь у страйках, демонстраціях протесту та інших формах політичної боротьби [27, с.213].

У той же час не можна стверджувати, що в вікторіанський період «жіноче питання» замовчувалося. Навпаки, британський дослідник Тім Долін у своїй роботі, присвяченій найбільшій англійській романістці вікторіанського періоду Джордж Еліот (справжнє ім'я – Мері Енн Еванс, 1819-1880), стверджує, що для вікторіанців не було більш насущного питання, ніж проблема пошуку належної соціальної ролі для жінки середнього класу: «Як ця роль визначається її природою і наскільки вона відрізняється від природи і ролі чоловіка? Яку роботу повинні виконувати жінки, в якій освіті вони потребують? ... Це були питання життєвої важливості не тільки для невеликої групи феміністських авторів і їх прихильників або супротивників, але для всієї середньовікторіанської публіки, що читає ... » [90, с.137].

В результаті вже до середини XIX ст. жіноче питання стало одним з найбільш активно обговорюваних в газетах і журналах, предметом лекцій і наукових досліджень; жіноче питання піднімалося на парламентських дебатах й на сторінках приватних листів, в романах і п'єсах. Однак це обговорення в

більшості випадків не виходило за рамки загальноприйнятої концепції «жіночої жінки», по народженню і призначенню відмінної від чоловіка [9, с.137].

Відповідно до цієї концепції, вважалося, що фемінність (тобто такі жіночі риси, як пасивність, чуйність, м'якість, материнство, дбайливість, емоційність і т. д.) біологічно обумовлена в такій же мірі, як і чоловічі якості, до яких відносяться активність, ініціативність, енергійність і т. д. Відповідно, якщо «влада чоловіка активна, прогресивна, захисна. Він найвищою мірою творець, першовідкривач, захисник. Його інтелект призначений для роздумів й винаходів; його енергія – для пригод, для війни й для змагання», то «жіноча влада для правління, а не для битви, і її інтелект призначений не для винаходу або створення, а для м'якого упорядкування, приведення в порядок і прийняття рішення. Її велика функція - Вихваляння ...» [113, с.506].

Більш того, жінки в вікторіанських текстах описувалися тільки у відносних термінах – як дружини, дочки чи матері. Їх головним обов'язком було підпорядкування їх власних бажань й прагнень потребам їх сім'ї й більш широкого суспільства. Сара Елліс, взагалі, писала в своїй роботі «Дочки Англії» 1842 р., що жінка «нічого не має і є ніщо сама по собі ...» і «може жити тільки існуванням іншого ...» [91, с.15].

Подібні тези ставали в свідомості англійців основою для розвитку доктрини сепаратних сфер, відповідно до якої ареною діяльності чоловіків оголошувалася політика, а жінки повинні були займатися будинком. Як справедливо зауважує автор роботи «Грані вікторіанської свідомості» У. Х'ютон, що найбільш яскраво зображає сутність вікторіанського уявлення про жіночу роль назва вірша поета Ковентрі Петмора (1823-1896) – «Ангел в домі» [103, с.341].

При цьому, як відзначають всі дослідники, одним з головних джерел вікторіанської позиції, в питаннях відносин між статями, був сплеск релігійності в Англії першої половини ХІХ ст. Зокрема, євангельські ідеї, які користувалися з кінця ХVІІІ ст. величезною популярністю, стали базою, на

основі якої в вікторіанську епоху сформувалася концепція «жіночої місії». Під «жіночою місією» розумілося не просто ведення жінками домашнього господарства, а турбота про моральне здоров'я чоловіків, які стикаються з жорстокістю реального світу і всіма силами прагнуть захистити від цих жорстокостей віддалених від метушні світу дружин і дітей. Дружина ж, на думку Сари Елліс, повинна була бути надзвичайно турботлива для розвитку інтелектуальної, моральної та духовної природи її чоловіка [103, с.351].

Одним з класичних текстів вікторіанської епохи, що представляють концепцію «жіночої місії», був твір Джона Раскіна (1819-1900) «Сезам і Лілії», написаний в 1865 р. У ньому видатний англійський філософ і культуролог ХІХ в. описував будинок як «місце Миру; притулок не тільки від усіх образ, але від усіх страхів, і від сумнівів й чвар». Всередині будинку, створюваного чоловіком і керованого жінкою, як писав Раскін, «немає небезпек, немає спокус, немає причин для страху або образ» [113, с.506].

На думку прихильників концепції «жіночої місії», включення жінок в активне політичне життя неминуче повинно було викликати маскулінізацію слабкої статі й втрату його представницями «жіночності», тому політика оголошувалася занадто брудним заняттям для жінок. За словами прем'єр - міністра Великої Британії Вільяма Гладстона (1809-1898), «включення слабкої статі в політичну метушню осквернить їх природну скромність, порушить їх делікатність, чистоту, вишуканість і піднесеність всієї їхньої натури» [96, с.7].

Таким чином, у вікторіанський період була сформульована теорія, яка стала більш ніж на півстоліття основою для опору суфражистського руху й обмежувала можливості британських жінок у другій половині ХІХ - початку ХХ ст. виключно домашньою сферою.

І все ж таки, навіть, в цей час перебували жінки, нехай і небагато, які вирішували подолати кордони вікторіанської моралі й відмовитися від сформованого ідеалу фемінності. Більш того, як зазначає автор антології «Вікторіанське століття» Джозефін Гай, уявлення сучасних дослідників про вікторіанську епоху є надмірно стереотипними і створюють певні кліше, що

вимагають перегляду: ставлення до жінок як до ангелів або як до повій; існування подвійного стандарту, що виправдовує сексуальну розбещеність чоловіків і засуджує жіночі бажання; ідеалізація вікторіанцями романтичної любові й так далі [118, с.463-464].

Досить багато інтелектуалів вікторіанської Англії вважали за краще шлюб двох вільних людей. Подібні ідеї проникли в Англію з Франції, де їх проповідували соціалісти-утопісти, а в літературі концепцію вільного кохання активно захищала відома французька письменниця Жорж Санд (1804-1876), чії твори були вкрай популярні в Англії 1830-1840-х рр. До тих, хто стоїть біля витоків жіночого руху в Британії й відноситься до захисників ідеї вільного кохання, багато феміністок відносять Джордж Еліот. Дійсно, відомо, що в 1856 р. романістка підписала петицію на підтримку права заміжніх жінок володіти власністю (додавши при цьому параграф, що стосується необхідності захистити чоловіків від боргів їхніх дружин); серед її ближніх подруг було багато активісток суфражистського руху (наприклад, Барбара Лей Бодішон, 1827 – 1891).

Однак необхідно підкреслити, що письменниця не підтримувала політичних вимог фемінізму, а сподівалася на підвищення освіченості і культури суспільства в цілому. У листі 1852 року вона стверджувала, що «... наділення жінок виборчим правом – це тільки раболіпний прогрес», оскільки, може лише продемонструвати, що нібито «жінка не заслужила на кращу долю, ніж чоловіки можуть їй дати» [110, с.468].

На відміну від ідеї надання жінкам права голосу, яку Еліот визначала як надзвичайно сумнівне благо, реформа освіти здавалася їй ключем до поліпшення становища жінок в суспільстві: «... жіноча освіта – одна з цілей, з приводу якої у мене немає сумнівів» [110].

Еліот, взагалі, виступала проти негайних законодавчих реформ, оскільки сприймала суспільство як живий організм, в якому можливі лише повільні зміни. Тому освіта й виявляється у неї альтернативою праву голосу, найкращим способом змінити положення представниць «слабкої статі».

Повага, з якою до Мері Енн Еванс відносяться феміністки, пов'язано перш за все з перипетіями особистої долі романістки, яка відкрито кинула виклик пуританської моралі вікторіанської Англії і жила в цивільному шлюбі з філософом, психологом і естетиком Джорджем Генрі Льюїсом (1817 – 1878), вже будучи одруженим і не маючи права, відповідно за англійськими законами, його розірвати.

Творчість Еліот навпаки є, на думку багатьох дослідників, більш консервативною, ніж її особиста історія: героїні її творів не мислять своє життя поза рамками моралі, і реалізація їх кращих якостей завжди пов'язана з успішним шлюбом. Тому багато активісток й теоретиків жіночого руху другої половини в 1960-1970-х рр., зокрема, Кейт Міллет, критикували Еліот за нездатність запропонувати своїм героїням більш позитивну долю, ніж шлюб з гідною людиною. Більш того, вони навіть міркували про «зраду» Еліот феміністських цінностей. Однак незабаром феміністські критики відмовилися від такої радикальної оцінки творчості найбільшої англійської романістки XIX ст., оскільки, дійсно, для вікторіанської епохи героїні Еліот були більш ніж незалежні і неординарні.

Безумовно, література відбиває ті процеси, які вже йдуть в суспільстві, тому можна з упевненістю сказати, що протягом XIX ст. британські жінки поступово приходили до усвідомлення своєї свободи, перш за все свободи внутрішньої. Новий тип жінки, створений в творах Джейн Остін, Шарлотти Бронте, Джордж Еліот і інших романісток, жінки, «що живуть багатим внутрішнім життям, наділені потужним аналітичним початком, що володіють власною незалежною життєвою позицією, природним й гарним, якимось внутрішнім, вогнем, активні і завжди прагнуть до пізнання» [40, с.53] – отримав втілення і в реальному житті для багатьох жінок вікторіанської епохи.

Крім Мері Енн Еванс, до числа британок, що відкрито кинули виклик пуританської моралі Англії, часів королеви Вікторії, відноситься Гаррієт Тейлор (1807 – 1858), одна з теоретиків жіночого руху другої половини XIX

ст. й дружина Джона Стюарта Мілля (1806 – 1873) – видатного вченого, філософа і політичного мислителя середини XIX ст. Перш ніж Мілля і Тейлор одружилися в 1851 р., протягом 21 року їх пов'язували тісна дружба і ніжні стосунки.

Протест проти норм вікторіанської моралі, яка обмежує жінок в їх можливостях, призвів до розвитку жіночого руху, яке формується наприкінці 1860-х рр. і багато в чому будується на запереченні або, принаймні, різкій критиці вікторіанських цінностей. Характерно, що негативні риси вікторіанської концепції прав й обов'язків жінок, відзначали не тільки представниці слабкої статі, але і багато ліберально налаштованих чоловіків. Загальновідомо, наприклад, що на ідеї Джона Стюарта Мілля, виражені в класичній праці «Підпорядкованість жінок» (1869 р.) [30], багато в чому орієнтувався організований рух за жіночі права в Англії другої половини XIX ст. Мілля стверджував, що жінки перебувають в положенні залежного класу; це, на його думку, «єдиний приклад, коли одна людина цілком надана у владу іншої людини» [105, с.147]. Жінкам, писав Мілля, «всупереч їхнім природними властивостями нав'язувалася теплично-кухонне виховання – на благо і задоволення їх володарів» [105, с.39].

Як стверджував автор, повсюдно насаджувані соціальні умови є засобом підготовки жінок до єдиного заняття – обслуговування чоловіків. Мілля закликав усіх англійок приєднатися до «численної і активної спільноти, організовуваний і керований жінками, яка має ... мету - досягнення політичних прав, а також виборчих» [105, с.24-25].

У той же час для сучасних феміністок робота Мілля, що служила в XIX ст. символом чоловічого схвалення ідей жіночої емансипації, є скоріше доказом слабкості ліберальної феміністської концепції, оскільки Мілля, стверджуючи рівність статей, на практиці, в традиційному дусі, розмірковував про відмінності між чоловіками і жінками і, більш того, вважав, що обидві статі грають різні ролі в суспільстві: «Звичайна угода, за якою чоловік

заробляє гроші, а дружина завідує домашніми витратами, здається мені найкращим поділом праці між двома персонами» [105, с.87-88].

Таким чином, Мілль, критикуючи вікторинське суспільство за його ставлення до прав жінки, все ж залишався на традиційних позиціях, в той час як його дружина, Гаррієт Тейлор Мілль, як зазначає вітчизняний дослідник І.А. Школярів, йшла далі і бачила основну причину гноблення жінки саме в інституті шлюбу, вважаючи виходом, як і Джордж Еліот, розвиток освіти: «на її думку, якщо все суспільство буде освіченим, необхідність в зміні шлюбного законодавства назріє сама собою, оскільки при збереженні старих законів про сім'ю люди просто перестануть вступати один з одним в шлюб» [60, с.161].

Таким чином, вже в другій половині XIX ст. багато з британок своєю активною життєвою позицією стали долати обмеження, що накладаються на них вікторіанськими цінностями. Не випадково вже в 1870-ті рр. з'явився термін «дівчина епохи», що позначав сучасно мислячу й інтелектуально незалежну від чоловіків британку; в 1880-ті рр. популярним було словосполучення «бунт дочок». Однак найбільш відомим поняттям, яке символізувало жінку, яка відмовилася від умовностей, яку проповідує апологетами «жіночої місії», став термін «нова жінка», що поширився на заході Вікторіанської епохи – в 1890-х рр.

Основними якостями «нової жінки», на протипагу леді вікторіанської епохи, були незалежність і впевненість у своїх силах; приклади англійок, наділених подібними якостями, ми бачимо в численних романах кордону XIX-XX ст.: Сью Брайдхед з роману Томаса Гарді (1840-1928) «Джуд Непомітний» (1895), Анна-Вероніка з однойменного роману (1909) Герберта Уеллса (1866-1946) і Еллен з його ж роману «Дружина сера Айзека Харман» (1914) і багато інших героїнь, що відрізняються активним ставленням до життя. У той же час варто відзначити, що передумови образу «нової жінки» створювалися в англійській літературі протягом усього XIX ст., але на рубежі століть ця проблематика виявилася вкрай затребуваною. Безсумнівно, популярність образу «нової жінки» в літературі була пов'язана з тим, що в реальному житті

британського суспільства, кордону ХІХ – ХХ ст., подібні якості активно демонстрували активістки жіночого руху.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК СУФРАЖИСТСЬКОГО РУХУ ТА СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Початком багаторічної боротьби за емансипацію можна вважати вихід у світ роботи Мері Уолстонкрафт «На захист прав жінки» (1792). У ній, крім опису «звичайної жінки» як «ніжної домашньої тварини», містилася вимога надати їй рівність й право на освіту, висловлювався пристрасний заклик зробити її «другом, а не покірною утриманкою власного чоловіка». Публікація зустріла живий відгук у масового читача, причому не тільки жінок, хоча і являла собою відкритий виклик біблійним заповідям про святенність домівки [38, с.180].

М. Уолстонкрафт ставила перед собою завдання затвердження нових принципів, а вже пізніше вікторіанські суфражистки, розглядаючи, створять на їх основі детальну програму. Індустріалізація відкрила нові сфери зайнятості, але жінки й досі залишалися в економічній залежності від чоловіків. Знайти роботу для жінки – майже непосильне завдання, єдиний варіант, проти якого будуть налаштовані суфражистки – робота вчительки, гувернантки або компаньйонки. Мері так само турбував той факт, що багато жінок прагнули заміж, щоб отримати економічну незалежність. Необхідно створити умови для отримання освіти, і тоді дружини не залежатимуть від доброї волі чоловіка. Жінкам потрібні юридичні права. Вимушені виконувати свою роль з примусу, вони будуть робити це погано але, якби чоловіки змогли «розімкнути наші ланцюга і погодитися з розумним товариством замість рабського підпорядкування, вони побачили б в нас більш уважних дочок, більш люблячих сестер, більш вірних дружин, більш розсудливих матерів, а в суспільстві - кращих громадян» [46, с.176].

Таким чином, Уолстонкрафт не врахувала, що отримавши освіту і свободу вибору, більшість жінок відмовиться від ролі дружин і матерів, але намагалася довести, що ці поступки дозволять їм краще виконувати свою роль. Вона так само була не згодна з поділом суспільної й приватних сфер,

навпаки, домашні справи, виконувані правильним чином, можуть розглядатися як громадські обов'язки, бо йдуть на благо англійського суспільства.

Аргументована вимога про надання жінкам виборчих прав чітко прозвучала ще в 1825 р. в книзі мислителя-соціаліста Вільяма Томсона, опублікована під громіздкою назвою «Звернення до однієї половини людського роду, жінкам, проти прагнень іншої половини - чоловіків ...», але тоді дана проблема не отримала належного розвитку [38, с.173].

Предметом парламентських дебатів вона стала значно пізніше, в серпні 1832 року після прийняття Акта про реформу. Депутат Хант передав спікеру палати громад петицію з проханням надати право голосу всім незаміжнім жінкам, що володіють необхідним майновим цензом. Автором петиції була заможна стара діва, яка обґрунтовувала своє прохання тим, що право власності тягне за собою право голосу. Причому міркування її були цілком логічні. Адже найважливішим аргументом проти надання жінці виборчого права був той факт, що її голос був представлений в голосі її чоловіка, оскільки саме він, а не вона, вважався формальним власником майна. Ну, а як бути в тому випадку, якщо жінка володіє майном, але не має чоловіка? Обговорення цього "курйозного" питання викликало у високоповажних джентльменів, з палати громад, чимало жартів сумнівної гідності, і петиція, звичайно ж, була відкинута переважною більшістю голосів [38].

Суфражистки, спираючись на досвід інших громадських рухів XIX ст., в яких багато хто з них або членів їх сімей також брали участь (чартизм, аболіціонізм, рух за скасування хлібних законів), використовували різні методи впливу на громадську думку. У перші роки існування суфражизму велике значення надавалося щорічній подачі петицій до парламенту, з вимогою надання жінкам виборчих прав і збору підписів під ними. Основним завданням цих кампаній було прагнення довести як парламентаріям, так і суспільству в цілому, що суфражистський рух представляє інтереси значної кількості жінок і користується підтримкою з боку чоловіків. Кількість підписів

в 60-х-70-х рр. XIX в. коливалося від 61 475 до 430 343, що свідчить як про активність суфражисток, так і про певну підтримку їхніх вимог в суспільстві [104, с.18].

У 1865 р. до влади з перевагою в 70 голосів прийшов уряд партії лібералів (колишні віги). Ліберали, ще в ході передвиборчої кампанії, обіцяли, що робітникам, котрі їх підтримували, розширять коло осіб, які мають право голосу, і тепер на виконання цього висунули в палаті громад білль, за яким майновий ценз (необхідний для отримання виборчого права) скорочувався до 14 фунтів в графствах і до 7 фунтів в містах; крім того, право голосу автоматично надавалося будь-якому дорослому чоловікові, чий банківський рахунок протягом останніх двох років становив не нижче 50 фунтів. У разі прийняття білля, новий закон розширив би електорат приблизно на два мільйони робочих й дрібних торговців. Однак, вже під час другого читання білля, ліберали мали перевагу всього в п'ять голосів, а незабаром після цього їм довелося поступити кермо влади своїм одвічним політичним суперникам - партії торі.

В знак протесту Національна ліга реформ призначила на 23 липня 1866 році масовий мітинг у Гайд-парку. Поліція заборонила його проводити й закрила ворота парку. Тоді десятки тисяч присутніх робітників зім'яли поліційні заслони, зламали огорожу й увірвалися в парк. На допомогу поліціанам (а їх там налічувалося близько 1600 чоловік) з Веллінгтонських казарм були викликані гвардійці. У сутінках мітинг перетворився на численні сутички і бійки між окремими групами осіб. Через рік після описуваних подій уряд торі все-таки прийняв новий Білль про реформу, за яким право голосу отримували всі платники податків і більшість квартиронаймачів [38, с.176].

Тепер, коли більша частина чоловічого населення в містах домоглася для себе права голосу, його як і раніше не мали тільки сільськогосподарські робітники і чотири інші категорії населення: пери Англії, засуджені злочинці, недоумкуваті і ... жінки. У своєму виступі з приводу Білля про реформу прем'єр-міністр Англії Бенджамін Дізраелі заявив, що він не бачить особливих

причин, за якими жінкам слід відмовляти у виборчому праві, однак далі цієї декларації справа так і не пішла.

Жіночим питанням цікавилися не тільки суфражистки, а й філософи, що часто вели дискусії про перспективу жіночої емансипації, як про необхідний факт, що є причиною появи суб'єкта, що володіє індивідуальністю. Вони розділилися на два табори: ті, хто вважав, що відносини між статями залишатимуться мирними й гармонійними, і ті, хто безпосередньо заявляв про можливу війну між чоловіками і жінками.

Серед англійських філософів не було єдиної думки. Джеремі Бентам сумнівався щодо того, чи слід жінкам надавати політичні права. Якщо інтереси однієї особи стоять вище прав людини, тоді загальне виборче право (корінне питання всієї полеміки) більше не може прийматися як належне, оскільки одна особа може представляти інтереси ряду інших. Саме підпорядкування жінок і було причиною відмови їм у політичній рівноправності, так само як і причиною надання їм такого права. І все ж навіть після своїх сумнівів, Бентам згодом приєднався до демократичного принципу загального виборчого права [55, с.574].

Існували й чоловіки, чії думки змінювалися дзеркально протилежно Бентама. Так Джеймс Мілль, спочатку знаходився на більш демократичних позиціях, ніж Бентам, написав в 1820 році, що права голосу повинні бути позбавлені ті індивідууми, чії інтереси незаперечно співвідносяться з інтересами інших. Таким чином, оскільки, інтереси дружини або дитини безпосередньо співвідносяться з інтересами чоловіка чи батька, то ні жінці, ні дитині, не потрібно право голосу. У відповідь Міллі, Вільям Томпсон, друг Бентама і Роберта Оуена, публікує «Протест однієї половини людського роду, жінок, проти прагнень іншої половини, чоловіків, утримати їх в політичному і звідси цивільному і домашньому рабстві». Звідси починається нова епоха фемінізму, і незабаром з'явиться ще один чоловічий голос, що міркує про жіночі права - голос сина Джеймса Мілля, Джона Стюарта Мілля [76, с. 39].

Джон Стюарт Мілль, що отримав блискучу освіту, почавши з вивчення грецької мови у віці трьох років і латини у віці восьми років. Мілль поглинув більшу частину класичної літератури у віці дванадцяти років: починаючи від Евкліда і закінчуючи шотландськими і англійськими істориками. У ранні підліткові роки він вивчав політичну економіку, логіку і математику. У віці п'ятнадцяти років, після повернення з поїздки до Франції, він почав роботу над трактатами з філософії, психології та політиці. Все це відбувалося під суворим щоденним наглядом його батька [76, с. 42-43].

Інтерес Джона Стюарта Мілля до питання про виборче право було обумовлено декількома причинами: захопленням Вільямом Томпсоном (автором «Звернення однієї половини людської раси»), його контактами з Сен-Симоняном і, перш за все, впливом Гаррієт Тейлор, дружини Мілля. Саме місіс Тейлор сприяла перетворенню Мілля з пасивного прихильника жіночого виборчого права в активного борця за жіночі права. Мілль оголосив про свою підтримку, за розширення прав жінок, під час парламентських виборів в 1865 році, коли вів свою передвиборчу кампанію.

У 1865 р. філософ Джон Стюарт Мілль без особливого ентузіазму погодився виставити свою кандидатуру в депутати парламенту від ліберальної партії; одним з пунктів його передвиборчої платформи була вимога про надання права голосу жінкам. У червні 1866 р. Мілль, за яким міцно закріпилося прізвисько «дамський депутат», виніс на обговорення палати громад петицію, складену «лідерами суфражисток» (такими оголосили себе кілька жінок), і запропонував ввести у Другій акт про реформу поправку, яка полягала в заміні слова «чоловік» словом «особа». Після довгих дебатів пропозицію щодо внесення змін було відкинуто, хоча на цей раз за нього проголосували вже 74 депутати [38, с.179].

У 1866 р. в розпал боротьби за виборчу реформу в Лондоні виник жіночий «Петиціонний комітет» (з метою подачі в парламент петицій про надання політичних прав жінкам). Комітет звернувся до Мілля з проханням ввести петицію. Завдяки його авторитету петиція привернула до себе увагу.

«Згідно національного характеру англійців, питання було з самого початку поставлене на легально-практичну основу: вимоги надання жінкам виборчого права були сформульовані не як абстрактне, природне право, що належить жінкам, а як дійсне право, що належить тим жінкам, які однаково задовольняють необхідні законом умови, тобто мають майновий ценз».

Незабаром «Петиційний комітет» був перетворений в «Лондонське суспільство за права жінок» (London National society for womens suffrage), і його президентом був обраний Д. С. Мілль, який перейшов до більш рішучих дій в парламенті. Повага до нього, як до великого філософа, не гарантувала автоматичну підтримку Палати Громад [55, с.573].

20 травня 1867 року, коли Мілль звернувся до Палати громад від імені жінок з проханням надати виборчі права жінкам-власникам, то депутати відповіли дружним сміхом і відкинули поправку 169-ма голосами проти 33-х. Ось як описує російський кореспондент реакцію парламентарів на виступ Дж. С. Мілля в палаті громад 20 травня 1867 року з пропозицією про надання жінкам виборчих прав: «пропозиція Мілля ... порушила загальну веселість в палаті ... на всі серйозні аргументи ... заперечення робилися в жартівливому тоні, глузування і тонкощі пересипалися розповідями і анекдотами» [22, с.138].

Так само поставилася до цієї події і англійська преса. Тому в момент зародження суфражистського руху в 60-х рр. ХІХ в., більшості ідея надання жінкам політичного рівноправ'я здавалася абсолютно нереальною й сприймалася не більше ніж анекдот. Таким чином, громадська думка спочатку не просто ставилася негативно до питання про жіночі політичні права, вона відмовлялася сприймати їх як проблему, гідну серйозного обговорення.

Поступово проблеми жіночого політичного рівноправ'я перестали бути всього лише «черговим об'єктом» чоловічих глузувань і фактично завоювали визнання в якості серйозного конституційного питання.

Одним з результатів цього успіху стало створення Національного товариства за надання виборчих прав жінкам. Поява представниць прекрасної

статі на трибуні для промовців, під час публічних мітингів і зібрань, що ще зовсім недавно було навіть важко собі уявити, перестало бути рідкістю, хоча цим дамам ще частенько доводилося вислуховувати на свою адресу чимало їдких слів і образливих зауважень, з боку присутніх чоловіків. Не залишилася осторонь і королева Вікторія, яка написала відкритого листа, в якому різко засудила «цю божевільну, зловмисну і небезпечну жахливими наслідками затію з «жіночими правами», додавши, що, в усякому разі, одна з її активісток – леді Емберлі – «заслуговує гарної прочуханки» [110, с.104].

Лідія Беккер була секретарем Національної спілки жінок за виборче право в Манчестері з 1867 року до своєї смерті в 1890 році. Вона грала ключову роль у виборчій кампанії, заохочуючи жінок відкрито виступати за свої права. Вона заклала основу для виборчої кампанії жінок на початку ХХ століття.

Головним інтересом Лідії Беккер до початку її боротьби за жіночі права була наука, особливо вивчення рослин, написавши книгу «Ботаніка для новачків», і навіть, листувалася з Чарльзом Дарвіном. Вона була самоучкою, бо наукові товариства в Манчестері в цей період відмовлялися приймати жінок, виключаючи їх з дебатів. Розчарувавшись в подібній дискримінації, Лідія Беккер заснувала Літературне товариство для дам Манчестера [6, с.204].

У жовтні 1866 року, майбутня суфражистка, брала участь в нараді Національної асоціації сприяння соціальним наукам, яке в тому ж році відбулося в Манчестері. Це була прогресивна організація, яка не тільки визнавала жінок в якості своїх членів, але також дозволяла їм читати доповіді на зборах й відвідувати вечери.

Л. Беккер дізналася, що одна із засновників Коледжу Гіртон Барбара Бодішон прочитала статтю про причини жіночої дискримінації. Ця стаття стала одкровенням для Л. Беккер, яка негайно запропонувала свої послуги лондонському комітету і, отримавши петицію, почала збирати підписи в Манчестері, приєднавшись, тим часом, до нещодавно сформованого Манчестерського комітету.

Вона також взяла на себе зобов'язання написати статтю про жіноче виборче право, яка з'явилася в березні 1867 року в «Сучасному огляді». У статті говорилося: «Безсумнівно, що не будемо заперечувати, так це те, що жінка має й повинна мати власну думку з питань, що становлять суспільний інтерес, і щодо подій у світі. Але якщо буде так, що жінки можуть без образ дотримуватися політичних поглядів, на якій підставі можна вважати, що ця думка буде менш цінна, ніж у їхніх сусідів чоловіків?» [3, с.310].

Поправка, запропонована Міллем, не пройшла в парламенті, і Л. Беккер зрозуміла, що чекає серйозна боротьба. Тому, в червні 1867 року вона склала проект конституції для суспільства, ціль якої «добитися для жінок право голосувати на парламентських виборах на тих же умовах, які вже зараз надані чоловікам» [3, с.312].

У серпні цього ж року Манчестерське національне товариство офіційно затвердило своєю метою домогтися визнання виборчого права для жінок. Кампанія отримала широкий розголос, через справу Лілі Максвелл. Ім'я Лілі Максвелл помилково з'явилося в списку виборців в Манчестері. Вона була прихильницею Ліберальної партії, керувала власним магазином. 26 листопада 1867 року разом з Лідією Беккер вони вирушили на виборчу ділянку в супроводі прихильників – чоловіків, коли їй не дозволили голосувати на виборчій ділянці, було вирішено провести кампанію, щоб переконати інших жінок клопотати про включення їх імен до виборчого списку [25, с.72].

Щоб почати кампанію з цього питання, 14 квітня 1868 року, напередодні виборчої кампанії, Л. Беккер організувала публічні збори в приміщенні Вільного торгового залу. Дуже незвичайне для того часу видовище: жінки були на трибуні й натхненно говорили. Нарада проходила під головуванням мера Солфорда, і три резолюції, запропоновані жінками, були підтримані чоловіками. Підсумки перших зборів були коротко підбиті Л. Беккер, наступним чином: «... що виключення жінок із сфер застосування виборчого права, при виборах членів Парламенту, є несправедливими в принципі й недоцільними на практиці, тому засідання вважає, що право голосування

повинно надаватися їм на тих самих умовах, на яких його надано чоловікам» [3, с.313].

Невпинно восени 1868 року Л. Беккер працювала над виборчими петиціями, вирушаючи на зустрічі з жінками і на слухання в Ланкаширі. 30 жовтня 1868 року Манчестерське суспільство провело свої перші щорічні збори в Ратуші, добре організувавши, вони, навіть, привернули увагу репортера «Таймс».

Жінки були представлені сером Джоном Кольриджем і Річардом Панхерстом, стверджуючи, що жінки мають давнє конституційне право голосувати, судді ж відхилили позов. Суспільство негайно направило лист всім 800 кандидатам в парламент з проханням підтримати законопроект про виборче право. Коли результати загальних виборів були оголошені на початку грудня 1868 року, Джон Стюарт Мілль, їх найпалкіший прихильник в Палаті громад, зазнав поразки. Не зважаючи на вперте заперечення Палатою громад надати право жінкам голосувати на парламентських виборах, у свою чергу, в 1869 році жінкам було надано право голосувати на муніципальних. Палата Громад відправила жінкам-виборцям циркулярні листи, в яких пояснювалося їх право голосувати, і як саме треба голосувати [32, с.37].

Закон про освіту (1870) створив шкільні ради, що надав жінкам право голосувати й стати членами нових рад. Беккер з ентузіазмом скористалася можливістю балотуватися на виборах. Це був важливий крок на шляху до отримання права голосу, оскільки, жінки тепер могли проявити себе як віддані й ефективні державні службовці, і, звичайно, їм було надано громадський статус і вплив. Лідія Беккер успішно пройшла в Манчестерську шкільну раду, членом якої залишилася до самої смерті. Беккер жорстко дотримувалася традиційної для суфражисток точки зору, суть якої полягала в тому, щоб дівчатка здобули освіту, відповідну освіті хлопчиків [5, с.412].

У 1881 році Беккер переїхала в Лондон, щоб працювати в Національному суспільстві. Великі надії покладалися на Білля про право голосу, який був представлений в Палаті громад в 1884 році, але він був

повністю відхилений за наполяганням Гладстона. Більшість жінок підтримували ліберальну партію, тому були глибоко розчаровані зрадою їхніх інтересів, але кампанія тривала.

Беккер відрізнялася від багатьох попередніх суфражисток міркуваннями про субстанціалізм жіночої статі. Вона часто писала, що не може існувати природньої різниці між інтелектуальними здібностями чоловіків і жінок. Лідія Беккер була ключовою фігурою руху суфражисток в XIX столітті, серцем цього руху. Її смерть багато в чому зупинила просування виборчої компанії, і суфражистського руху, тому довелося чекати нового лідера, який з'явився в особі Еммелін Панкхерст.

Ще одним способом впливу на громадську думку стала широкомасштабна лекційна кампанія, організована суфражистками. Кожен з суфражистських товариств організовував численні збори, на яких виголошувалися промови і читали лекції, присвячені жіночому питанню. Як правило, головою на ці збори, ймовірно для додання йому більшої ваги й респектабельності запрошувався хто-небудь з чоловіків-парламентаріїв, які симпатизували суфражизму, лекції читали самі лиш жінки [115, с.118].

Перші спроби вторгнення жінок у публічну сферу багатьма були сприйняті як порушення пристойності. Учасниця суфражистської кампанії Р. Стречі приводить епізод, коли один з парламентаріїв навіть підняв в палаті громад питання про негідну поведінку дружин деяких членів парламенту, що дозволяють собі публічно виступати на зборах, на яких присутні чоловіки [115, с.121].

Однак новизна цих подій привертала велику аудиторію: «Зали були переповнені, оскільки, в той час, сам виступ на публіці жінки був сенсацією. Люди приходили подивитися на дивне видовище, і нервуючий, і стурбований голова вважав за необхідне попередити публіку про респектабельність дам. Резолюції з висловленням подяки часто згадували про героїзм виступаючих, і в більшості випадків приймалися для переконання чоловіків, який вважав за необхідне позбавити своїх дружин від присутності на заході» [116, с.12].

Зміст лекцій приблизно однаковий й зводиться до доказів того, що жінка є такою ж дієздатною особистістю, як і чоловік, але, не маючи політичних прав, піддається дискримінації: «Жінки змушені заробляти в низькооплачуваних галузях промисловості. Вони отримують також значно меншу плату за рівну або більш важку працю. Робочі використовують свій тред-юніоном, щоб захистити свої права й позбавити жінок їх прав. Тому стара теорія про «жіночу сферу» стає неспроможною ... Ми вважаємо, що соціальний статус жінки підніметься, якщо буде законодавчо визнано її рівність з чоловіком ... Справедливість щодо будь-якого класу або індивідуума полягає, ... в наданні свободи визначати своє життя, найбільш повно розвивати свої здібності, бути соціально корисним і особисто незалежним» [114, с.11-12].

Ця цитата з лекції Арабелли Шор, прочитаної на зборах Лондонського національного суфражистського суспільства 14 травня 1877 р., демонструє явний вплив класичної ліберальної доктрини на погляди першого покоління суфражисток. З іншого боку, апелювання до ідей лібералізму, міцно утвердилися в суспільній свідомості й було переконливим аргументом на користь виборчих прав жінок.

В якості аргументів на підтримку розширення прав жінок часто використовували посилення на положення жінок в інших країнах. Для розширення аудиторії тексти багатьох лекцій публікувалися окремими брошурами й поширювалися за символічну плату.

Тільки в 1868 р. суфражистські товариства опублікували й поширили 18 000 брошур. Роботи на підтримку суфражизму було неважко опублікувати, оскільки, багато суфражисток мали тісні сімейні або дружні зв'язки з видавцями, яким симпатизували ідеї виборчих прав жінок. До того ж, зазвичай, суфражистські організації брали на себе всі витрати по їх виданню і продажу, що робило їх видання комерційно вигідним для видавця, незалежно від того, як успішно вони потім продавалися.

Як вже зазначалося вище, преса стає найбільш ефективним інструментом впливу на громадську думку, тому не тільки великі політичні

партії, але і менш значні політичні та громадські організації й рухи прагнули до видання свого власного друкованого органу. Друга половина ХІХ ст. ознаменувалася помітним зростанням кількості друкованих видань, не тільки в столиці, але і в провінції. Це було пов'язано зі скасуванням податку на марки в 1855 р. і податку на папір в 1861 р., а також зі збільшенням числа грамотних, після прийняття закону про освіту в 1870 р.

Першими друкованими органами суфражистського руху були два журнали «English Woman Journal», заснований Барбарою Лей Сміт в 1866 р. і «Women's Suffrage Journal», що видавався Лідією Беккер з 1870 р. Перший демонстрував консервативний і обережний підхід, другий був за більш рішучі заходи і висвітлював в основному діяльність місцевих суфражистських організацій. Обидва видання були малотиражними («Women's Suffrage Journal» в 70-х рр. виходив накладом 400 примірників) і приносили більше збитків, ніж прибутку, також як і перша суфражистська, «єдина в світі видається жінками газета» «Women's Penny Paper» [106, с.462], що стосується несуфражистських видань, то ідею виборчих прав жінок в основному підтримували радикальні, також малотиражні видання, як, наприклад, «Westminster Review», «Contemporary Review», «Fortnightly Review» [106]. Багато з нових газет дотримувалися ліберальної орієнтації, однак, не зважаючи на це, суфражистські кампанії не залучали увагу преси в ХІХ ст.

Початковий інтерес преси, викликаний новизною й деякою скандальністю публічних виступів суфражисток і висунутих ними вимог, скоро затих. З усіх великих газет тільки «Manchester Guardian» постійно висвітлювала виступи суфражисток, оскільки, її редактор Ч. Скотт був переконаним прихильником суфражизму і активно співпрацював з багатьма видатними діячками жіночого руху. Значною мірою ігнорування суфражизму було пов'язано з тим, що увага політичної преси була прикута до парламентських справ, тому основне місце в ній приділялося питанням, серйозно дебатуючих в парламенті. У зв'язку з цим, останній сплеск публікацій про політичні права жінок в другій половині ХІХ ст. припадає на

1884 рік, коли в парламенті обговорювався законопроект чергової виборчої реформи, коли ліберальний парламентарій У. Вудолл виніс поправку про надання виборчих прав жінкам на рівних з чоловіками підставах.

Змова мовчання навколо суфражизму в пресі був свідченням того, що в другій половині ХІХ ст. питання про надання політичних прав жінкам не сприймалося як суспільно значуще. Цьому сприяла й та обставина, що не тільки чоловіки, але й багато англійських жінок в цей період розглядали вимогу політичного рівноправ'я жінок, як надмірне й непотрібне. Свідченням цього став лист, що виражає протест проти вимог суфражисток, опублікований в «Nineteenth Century Review» в 1889 р.. Цей лист, ініційований відомою, в той час, романісткою Х. Уорд, і підписаний багатьма відомими англійками, в тому числі учасницями кампаній за право жінок на працю й освіту (всього 105 підписів), йшлося: «Ми вважаємо, що процес емансипації в даний час досяг меж, визначених фізіологічними особливостями жінки» [109, с.322], тому нема потреби в вимозі будь-яких ще прав для жінок.

Більш того, пані, які підписали під листом, висловлювали рішучий протест проти надання жінкам виборчих прав, бо це може завдати шкоди національним інтересам: «Ми пам'ятаємо, що величезні зміни відбулися у виборчому праві за останні роки. Маса нових виборців була включена в політичну систему. Ці нові елементи ще потрібно асимілювати, цих нових виборців ще потрібно навчити, щоб вони могли брати участь в національній роботі, і поки ці зміни ще нові, а їх наслідки невизначені, ми протестуємо проти подальшої розбудови нашого основного політичного механізму, особливо коли ця перебудова пов'язана з принципами величезної важливості, що стосуються проблем статі й сімейного життя» [101, с.325].

Серед інших аргументів проти надання жінкам виборчих прав висувалися такі: жінки в силу своїх фізіологічних особливостей не можуть брати участь в ряді сфер суспільного життя, які є прерогативою чоловіків (армія, флот, торгівля, міжнародні відносини і т. п.), тому й не повинні претендувати на політичне рівноправ'я; жінки й так мають великий вплив у

суспільстві; парламент досить чутливий до потреб й вимог жінок; всі поправки до виборчого закону передбачають надання права голосу тільки самотнім жінкам, що несправедливо щодо жінок заміжніх.

Всі ці аргументи згодом складуть основний набір аргументів антисуфражистів проти жіночого політичного рівноправ'я, які будуть неодноразово повторюватися на антисуфражистських зборах і в пресі.

Згодом Беатріс Вебб, також підписала антисуфражистське звернення, у відкритому листі до керівниці Національної Спілки суфражистського товариства Мілісент Фосетт наступним чином пояснила свій вчинок: «Мої заперечення в основному ґрунтувалися на моєму невірстві в цінність яких би то там не було абстрактних прав, прав голосу або право власності, або навіть право на життя, свободу або щастя. Я вважаю за краще розглядати життя як ряд обов'язків індивідуума перед суспільством і суспільства перед індивідуумом. Я не бачила для жінок підстав брати на себе обов'язок втручатися в справи уряду ... Відповідно, я думаю, що жінки спроможні надати всю брутальність й безладність партійної політики чоловікам, для того, щоб зосередити всю свою енергію на їх безпосередні обов'язки перед суспільством – вихованні дітей, розвитку освіти і передачі з покоління в покоління духовних цінностей» [88].

Сумніви Беатріс Вебб в доцільності надання політичних прав жінкам були досить типовими для вікторіанського суспільства й були зображенням поширеного міфу про моральну перевагу жінки над чоловіком, що зобов'язує англійок триматися в стороні від грубості й вульгарності великої політики. Згодом Б. Вебб змінила свою точку зору й стала підтримувати вимоги суфражисток.

Антисуфражистське звернення справило велике враження на громадську думку, і сформувало стійке враження про те, що жінки самі не бажають виборчих прав. Неабияке значення мала й та обставина, що й сама королева Вікторія, приклад якої суфражистки і їх прихильники часто використовували як аргумент на користь здатності жінки управляти державою, була

переконаною противницею розширення прав жінок, називаючи питання про жіноче рівноправ'я «божевільним, безсоромним капризом, з усіма витікаючими жахливими наслідками, до яких схильна слабка стать, якщо вона забуває про жіночність й пристойність» [73, с.132].

Так, з іншого боку, цілком природно, воно викликало і критику, причому не тільки з боку суфражисток, пані-президент Ліги проліска, опублікувала в *Women's Suffrage Journal* лист, в якому висловлювала свою незгоду з антисуфражистським зверненням: «Коли я стала членом Ліги проліска, то зробила це в надії, яку поділяли багато, що якщо ми будемо серйозно працювати для Ліги, нашою нагородою стане право голосу» [102, с.328].

Наявність опозиції суфражизму в суспільстві досить часто використовувалося видавцями для виправдання для відмови публікації суфражистських матеріалів: «Дорога міс Шарп, я дуже шкодую з приводу ваших суфражистських записок. Якщо ми їх опублікуємо, то у нас будуть проблеми з іншою частиною нашої читацької аудиторії, яка на боці жінок, що виступають проти суфражизму» (лист редактора "Daily Cronicle" Р.Доналда суфражистці Евелін Шарп від 27 листопада 1907 р.) [102].

Для досягнення своїх цілей рух за жіноче виборче право потребувало оновлення й перебудови – потрібна була велика організованість, дисципліна і напористість. Символом нового оновленого суфражистського руху стало сімейство Панкхерст. Річард Марсден Панкхерст, соціаліст з Манчестера, протягом багатьох років активно виступав за жіночу рівноправність, приєднався до суфражистського руху, в якому брали участь його дружина Еммелін і їх дочки Кристabelle і Сільвія.

Річард Панкхерст мав широкий діапазон інтересів: він в різний час був членом Асоціації громадських наук, Асоціації щодо реформи і кодифікації законів, Фабіанського товариства, Республіканського клубу Манчестера і Незалежної робочої партії. Не зважаючи на свій блискучий розум, його спроби бути обран до Палати громад не увінчалися успіхом, через радикалізм його

поглядів: його релігійні та політичні переконання були неортодоксальними, він був агностиком й виступав за скасування Палати лордів, й тактовність не була його сильною стороною.

Панкхерст особливо дбав про поліпшення становища жінок. Він підготував законопроект про жіночу інвалідність в 1870 році й законопроект про права заміжніх жінок від 1882 року, приєднався до манчестерського суспільства за виборче право жінок, засноване Лідією Беккер, і виступав в якості адвоката для просування вимог суфражисток про внесення змін до Закону про реформу 1867 р.. Панкхерст намагався довести, що використаний в тексті закону термін «людина», охоплював представників обох статей, а отже, жінки також як і чоловіки, мають право голосувати. У своєму судовому позові він посилався на Велику хартію вольностей і думки таких авторитетних юристів, як Ромілли [55, с.587-588].

Однак спроба Панкхерста закінчилася невдачею, так само як і спроба майже п'яти тисяч манчестерських жінок внести свої імена в реєстр виборців. Суди не підтримали ці вимоги. У 1888 році Еммелін Панкхерст заснувала «Товариство парламент-стріт» – ПСС (англ. Parliament Street Society (PSS)), який пізніше перетворюється в знаменитий Жіночий соціальний і політичний союз. ПСС був досить радикальною організацією, яка просувала ідеї гендерної рівності в сімейних відносинах – особливо, в питаннях розлучення і успадкування. Крім того, ПСС підтримував створення профспілок і намагався налагодити зв'язки з соціалістичними організаціями. Визнавши Манчестерське суспільство виборців занадто помірним для своїх цілей, Панкхерст заснували в 1903 року «Жіночий соціальний і політичний союз»

У 1889 році після смерті Лідії Беккер лідером «Товариства жіночого виборчого права» стала Міллісент Гарретт-Фосетт (1847-1929), дружина Генрі Фосетта, видного члена парламенту, людину ліберальних поглядів. З ранніх років залучена в політичну діяльність, головним чином під впливом своєї старшої сестри, Міллісент розглядала наділення жінок виборчим правом не як

засіб рівняння чоловіків і жінок в правах, а як спосіб поліпшити становище останніх [9, с.80].

На конференції в Брайтоні в жовтні наступного року було прийнято рішення про створення єдиного органу з метою мобілізації ресурсів, який отримав назву Національний союз суфражистського суспільства («The national union of women's suffrage societies»). Остаточо союз був сформований в 1897 році. Під своєю назвою він об'єднав всі раніше створені організації суфражисток. Загальна мета нового органу полягала в тому, щоб координувати різні чинні групи й тим самим отримати парламентський привілей для жінок [25, с.81].

Варто відзначити, що саме з моменту формування суфражистських об'єднань в Великобританії, їх бурхливого розвитку й впливу на внутрішньополітичну сторону життя англійського суспільства, почався відлік зародження громадянської свідомості серед жіночого населення Великобританії. Принципи свободи слова, друку, зборів, союзів стали завзято реалізовуватися суфражистками, приводячи, тим самим, в рух механізм співпраці громади й держави.

До кінця XIX століття змінюється і відносини суфражисток з політичними партіями. Зміни відбуваються як в самому суфражистському русі, так і на партійно-політичній арені Великобританії. По-перше, з'являється новий напрямок в рамках загального суфражистського руху – радикальний суфражизм, який отримав назву «мілітанського». По-друге, оформляється нова політична сила – лейбористська партія, єдина політична сила, що найбільш завзято відстоювала право голосу для жінок.

Всю другу половину XIX ст. суфражисти вели помірну політичну кампанію: виступали на мітингах, поширювали пропагандистську літературу, організовували чинні маніфестації. Але такий підхід виявився малоефективним, і до 1900 року суфражистський рух практично занепав.

Відродження настало в 1903 р. після освіти Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), який декларував свій твердий намір активними

діями «забезпечити жінкам право голосу в тій же мірі, в якій воно надається або може надаватися чоловікам». Головним девізом ЖСПС було «Голоси для жінок!»; членство в ньому обмежувалося тільки особами жіночої статі. Функціонував він незалежно від будь-якої політичної партії країни [64, с.170].

Натхненниками нового союзу вважалися: вдова Еммелін Панкхерст зі своїми дочками Крістобель і Сільвією і багата жінка, член ради Трінті-Коледж (Кембридж) Еммелін Пентвік-Лоуренс. Фігурувало в назві союзу слово «соціальний», як вважали, було введено для пом'якшення слова «соціалістичний», щоб не відлякати численних представниць середнього класу (сама Панкхерст, її дочки, та й чимало інших суфражисток були членами незалежної лейбористської партії). ЖСПС користувався широкою підтримкою фабричних робітниць, які в свою чергу могли чинити певний вплив на його користь і на лейбористський рух, і на робочу пресу.

У 1903 році відбувається розкол суфражистському русі на дві течії: помірне і радикальне. Помірне було представлено «Національною федерацією суфражистського товариства» (НФСТ), радикальне – «Жіночим соціально-політичним союзом» (ЖСПС). Виникнення радикального крила в жіночому русі сприяло кілька чинників. По-перше, у нового покоління феміністок з'явилося більше можливостей для самореалізації в публічній сфері. Так само почала розширюватися соціальна база руху шляхом жінок-робітниць, які приймалися ЖСПС, на відміну від НФСТ. По-друге, політичні обставини в країні відрізнялася великою соціальною напруженістю. По-третє, традиційні методи боротьби, якими користувалося НФСТ, застаріли й не приносили конкретних результатів. Головною відмінністю політики радикального суфражизму було демонстративне порушення закону. Члени ЖСПС називали себе суфражистками або мілітантками. Мілітантки подавали приклад стійкості й ідейної переконаності. Мілітанський рух в Англії згуртувався навколо відомої родини Панкхерст. Саме Емілін Панкхерст в 1903 році створила Жіночий соціально-політичний союз за підтримки своїх дочок Сільвії та Кристобель [25, с.71].

Емілін Панкхерст росла в середовищі «політичної боротьби». Її батьки дуже цікавилися політичними справами й брали в них активну участь. «... Мені було 14 років, коли я перший раз зіткнулася з суфражизмом. Повертаючись зі школи, я зустріла свою матір, яка поспішала на виступ Лідії Беккер. Я вмовила її взяти мене з собою, на що вона насилу погодилася. ... Зі зборів я повернулася свідомою і переконаною суфражисткою» [34, с.46].

Про створення організації Панкхерст пише наступне: «... Це було в жовтні 1903 року, я запросила кілька жінок до себе в будинок на вулиці Нельсон, Манчестер. Ми вирішили назвати свою організацію Жіночий соціально-політичний союз, тим самим підкреслюючи свою демократію і позиціюючи себе як політичний об'єкт, а не пропагандистський» [34, с.46].

Річард Пенкхерст, чоловік Еммелін, був відомим адвокатом, активним членом Незалежної робітничої партії та гарячим прихильником рівноправності жінок. При його безпосередньої участі в Манчестерській в 1867 році була створена перша суфражистська організація. Він став одним із творців Незалежної робітничої партії, був членом Фабіанського товариства. Своїм радикалізмом він заразив і свою дружину, яка також стала членом НРП, а потім і лейбористської партії. У 1898 р. він раптово помер від запалення легенів, але в Манчестерській суфражистській асоціації до цього часу вже активно працювали його дружина Еммелін і двоє дочок: Кристabelle і Сільвія. Завдяки авторитету свого імені, а також безсумнівним якостям лідера й таланту оратора, Еммелін Пенкхерст було досить легко залучити до себе прихильників, коли вона в 1903 році оголосила про створення нової суфражистської організації – Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), який і породив новий напрямок в суфражизму: мілітантство. У створенні нової організації їй допомагав лідер Незалежної робітничої партії Кейр Гарди, також послідовний прихильник жіночих виборчих прав. На відміну від Національної федерації суфражистських товариств, що орієнтувалася в основному на підтримку ліберальної партії і брала в свої ряди чоловіків. Жіночий соціально-

політичний союз оголосив про свою позапартійність та виключно жіноче членство [38, с.74].

Мілітантки наголошували про свою позапартійність і відмовлялися співпрацювати з чоловіками. В їх організації визнавалося тільки жіноче членство. Були кращі войовничі методи залучення уваги до вимоги права голосу для жінок: мілітантки розкидали листівки, приковували себе наручниками до поручнів в громадських місцях, влаштовували мітинги й ходи, розбивали камінням вікна урядових будівель.

Ніхто з членів нової організації не мав чіткого уявлення про способи впливу на громадську думку й уряд. Тільки в 1905 році випадок допоміг суфражисткам знайти відповідну стратегію. У жовтні цього року Кристабель Панкхерст і Енн Кенні взяли участь в політичних зборах в Манчестері, де Едвард Грей виступав з програмою лібералів в новому уряді. Він наполегливо ігнорував задані дівчатами питання про ставлення його партії до жіночої рівноправності. В результаті дівчат силою вивели із залу і за вчинений опір були заарештовані [48]. Ця подія набула широкого розголосу і перетворилася в першу велику рекламу жіночого руху на багато років. З цього інциденту був зроблений висновок: тільки «ефектні» дії здатні привернути суспільну увагу й змусити уряд відповісти на вимоги жінок. Однак, через свої дії, суфражистки часто виявлялися у в'язниці й в знак громадянської непокори оголошували голодування, у відповідь призначалося вимушене годування [48].

Так, одна з дочок Емілін Панкхерст, Сільвія, описала свої спогади про один із таких випадків: «Перший ранок. До мене зайшов лікар, який побачив чай і хліб, що були незаймані. Він показав на їжу і запитав: «Ви не передумаєте?» [63], На що я відповіла відмовою. О 5 годині наглядка принесла мені вечерю. Я залишила все недоторканим. Так минуло два дні. Вранці третього дня мене вивели в коридор, щоб зважити й перевірити пульс. Вони поцікавилися, чи збираюся я їсти, я відповіла відмовою, тоді вони сказали, що нагодують мене силою. ... Вони поклали мене на ліжко і почали розсовувати мені щелепи, потім вони засунули мені трубку до самого шлунка

й влили рідину. Так вони робили два рази в день...Такого сильного приниження я ніколи не відчувала» [63, с.35].

Кристабель Панкхёрст вважала, що «підпорядкування жінок чоловікам було фундаментальним визначальним фактором всіх інших аспектів суспільного життя». Вона вважала, що це підпорядкування включає не тільки політичну владу, а й ідеологічний, і економічний, і сексуальний контроль. Це вказувало, що боротьба за власні права була елементом боротьби проти всіх форм чоловічого контролювання. Для Кристабель Панкхёрст неприсутність у жінок політичних і економічних прав не було просто проявом жіночого підпорядкування, але було взаємопов'язане з сексуальною експлуатацією з боку чоловіків. Вона стверджувала, що якщо жінка не в змозі продавати свою працю і заробляти на життя, то вона змушена продавати своє тіло, і що чоловіки використовують позбавлення жінок права голосу, в першу чергу, як засіб приховати свої сексуальні пороки [66, с.6].

Уже в 1906 році Кристабель Панкхерст міркувала: «Головне правило політичного життя – ніколи не втрачати самовладання перед пресою і громадськістю. Але, навіть, перебільшені і перекручені дані, які роблять нас жахливими, ніж ми є насправді, кажуть світу, що ми бажаємо право голосу» [67, с.151].

До 1906 року відбувся переїзд штаб-квартири з Манчестера в Лондон. До цього часу були сформульовані основні установки і принципи нової тактики. Протягом всієї історії мілітанського руху спостерігається його еволюція в бік більшого екстремізму. Ні програма, ні маніфести ЖСПС ніколи не наполягали на тому чи іншому конкретному способі протесту. Всі акти войовничості були індивідуальні, спонтанні й імпровізовані. Якщо суфражистки визнавали соціальний порядок, верховенство закону, то мілітантки були переконані, що шлях до людського прогресу лежить через руйнування й хаос, через революцію. Більш повне уявлення про методи, які використовуються мілітантками, дає конституція Жіночого союзу (1909):

1. Дії, повністю не залежать від усіх політичних партій.

2. Опозиція будь-якому уряду, що знаходиться при владі, до того часу, поки виборче право не буде поширено на жінок.

3. Участь в передвиборних кампаніях незалежно від усіх кандидатів.

4. Енергійна агітація, зміст якої виправдано позицією людини, оголошеного поза законом, – на це положення приречені в даний час жінки.

5. Забезпечення всім жінкам країни можливості адекватного вираження їх бажання політичної волі.

6. Вплив на громадську думку усіма відомими способами, такими як мітинги, демонстрації, публічні дискусії, поширення літератури, делегації до членів парламенту [66].

У цьому документі наголошується на необхідності протистояння уряду, а не співпрацю з ним. «Наш ворог – це уряд, а не члени парламенту і не чоловіки. Тільки держава здатна дати нам право голосу», – стверджувала Е. Панкхерст [66, с.154].

Діяльність прихильників Жіночого союзу відрізнялася широким розмахом, мілітантки проявляли неабияку дотепність і винахідливість в роботі з громадськістю. Так, вони вперше почали використовувати для реклами своєї компанії спеціально виготовлені значки й листівки. Характерне гасло «Голосуйте за жінок!» з'являвся навіть на гудзиках і гральних картах [85, с.451].

Оскільки уряд не виражав готовність задовольнити вимоги учасників жіночого руху, мілітантки переходили до все більш радикальних дій. З 1910 р. керівництво ЖСПС прийняло рішення про зміну тактики. Замість масових мітингів і сутичок з поліцією оголошувалася атака на власність. Розпочалася акція з чисто символічних дій, наприклад, метання каменів у вікна урядових установ. З 1912 року, коли був відхилений черговий білль про реформу, наступила більш радикальна фаза атаки на власність: мілітантки псували майданчики для гольфу, влаштовували підпали на залізничних станціях. До 1913 року у в'язницях опинилися тисячі жінок, постраждалих за свої переконання [52, с.503].

ЖСПС не масова організація, але точне число учасниць назвати неможливо. Організація не витратила час на формальності й на паперову тяганину. Організація мала величезні грошові кошти, оскільки серед жертводавців були й заможні люди країни.

Асоціальна поведінка, екстремізм мілітанток не схвалювало суспільство, їх вважали «жінками-бандитками», тому підтримку і розуміння вони могли знайти найчастіше один з одним. У 1912 році з вуст Емелін Панкхерст прозвучала знаменита фраза: «Я закликаю учасників зборів прокидатись! Будьте войовничими кожна по-своєму. Я беру відповідальність за все, що ви робите» [43].

У 1907 році відбувся розкол організації. Виною всьому були особисті розбіжності між Емелін Панкхерст і Карлоштой Деспард, яка створила організацію «Жіноча ліга свободи». У 1912 році стався серйозніший розкол: подружжя Петик-Лоуренс і їх однодумці відокремилися від основної організації й зосередилися на виданні газети суфражисток «Голосуйте за жінок», оскільки не вважали за доцільне продовження активної войовничої діяльності.

Піком еволюції ЖСПС і одночасно тривожним показником стала смерть Емілі Відлінг Девідсон. 4 червня 1913 року Девідсон вирішила заявити про суфражисток, прикріпивши прапори кольорів організації (фіолетовий, білий і зелений) до коня, яка брала участь в показовому забігу перед королівською родиною. Девідсон вискочила на поле забігу з метою застрибнути на коня, але була затоптана на смерть. Після події відбулася хода суфражисток з плакатами: «Дайте мені свободу або убийте мене» [79].

Початок Великої війни припинило діяльність жіночого союзу. Всю свою енергію та ентузіазм суфражистки звернули в фанатичний патріотизм.

Нові обставини відкривали додаткові можливості для реалізації себе як громадського діяча. Перед своїми однодумцями й публікою керівництво оголосило свої бойові методи неефективними в умовах, коли країна зіткнулася з насильством в набагато більших масштабах.

Діяльність мілітанток мала різноманітні й несподівані наслідки. З одного боку, Жіночий соціо-політичний союз привернув увагу громадськості, менш ніж за десять років було залучено величезну кількість прихильниць. З іншого боку, насильницькі дії мілітанток породили побоювання й антипатію до жіночого руху. Можна сказати, що діяльність ЖСПС швидше завдала шкоду загальній справі. Суфражистки, які вели боротьбу традиційним способом, досягли певного прогресу, громадська думка й парламент до 1906 року займали в основному просуффражистську позицію.

Коли відбулися зміни в суфражистському русі й у 1903 р. в суфражистському русі з'являється нова організація – Жіночий соціально-політичний союз – «юний, завзятий авангард жіночого руху» [91, с.15]. То дійсно, в ньому велику роль грали молоді жінки, які представляли нове покоління англійок. Він став організатором масових кампаній, які сприймалися неоднозначно, але постійно привертали увагу громадськості. Його «пропагандистська машина була, мабуть, найбільш винятковою й ефективною з коли-небудь спостерігаючих в Англії» [91].

У своїй діяльності суфражетки (так стали називати членів цієї організації, прихильниць бойової, «мілітантської» тактики) враховували запити нового напрямку в англійській пресі, що з'явилося на рубежі століть. Воно було створено Альфредом Хармсвортом (пізніше отримав титул лорда Норткліфа) й орієнтувалося на інтереси широких кіл читачів середнього класу, для яких старі газети на кшталт «The Times» або «Morning Post», були занадто інтелектуальними. Його «Daily Mail» (1896) [101, с.306] підносила серйозні події в доступній формі, спеціальні розділи висвітлювали «розважальні» новини, які читачі могли обговорити з сусідами. Крім того, газета була дешевою і широко залучала рекламу. Її конкурентом в цій області стала «Daily Express», створена в 1900 р.

В результаті народилася нова преса, успішно відбирала читацьку аудиторію у старих газет. Нові періодичні видання, на відміну від старої політичної преси, орієнтувалася не тільки на інформування та просвіту, а й на

розвагу читача, для того їм була потрібна сенсаційність, публікуючи матеріал [54].

У ряді робіт з історії мілітанства відзначається, що діяльність ЖСПС багато в чому мала рекламний характер [42, с.174]. І дійсно, всі ці заходи були видовищними, з нальотом скандальності, свідомо орієнтованими на те, щоб привернути увагу публіки й потрапити на перші сторінки газет. Оскільки суффражистський рух до початку ХХ ст. втратив свою новизну, й до нього проявляли мало інтересу, то найбільш рішучі поборниці виборчого права були змушені шукати більш дієві заходи для впливу на парламент, уряд і громадську думку. Такими заходами й стали дії мілітантського характеру. Еммелін Панкхерст, подружжя Петик-Лоуренс, Енні Кені й інші лідери ЖСПС проголосили, що оскільки жінки не мають права брати участь в ухваленні законів, то вони й не зобов'язані цим законам коритися. Звідси витікала тактика громадянської непокори, чим, по суті, і було мілітанство.

Початок цієї тактики було покладено Кристabelle Панкхерст та Енні Кені 13 жовтня 1905 на зустрічі з виборцями кандидата від ліберальної партії лорда Грея. Виступ кандидата було зірвано суффражистками, які вимагали відповіді на питання: «Чи має намір ліберальний уряд надати жінкам право голосу?» [36, с.114]. Викликана поліція перепроварила суффражисток до поліційної дільниці. Суд визнав їх винними в порушенні громадського порядку й присудив до кожної штраф в п'ять шилінгів. Сума була досить символічною, однак, дотримуючись тактики громадянської непокори, К. Панкхерст і Е. Кені відмовилися її заплатити, вважаючи за краще відправитися у в'язницю. Їх арешт наробив багато шуму і потрапив на перші сторінки газет.

На думку фахівця з політичної історії Великобританії К. Ейкін «цей інцидент привернув більше суспільної уваги до питань жіночого виборчого права, ніж цілий рік мирної агітації» [87, с.402].

Для Жіночого соціал-політичного союзу ця акція мала позитивні наслідки. Його помітили, у нього з'явилися прихильники по всій країні, його скарбниця поповнилася новими пожертвуваннями. Оскільки організація стає

загальнонаціональною, то її штаб-квартира переміщується в Лондон. З цього моменту практично всі акції ЖСПС були орієнтовані на залучення уваги публіки. Утримати суфражистське питання на перших сторінках газет стає їх найважливішим завданням.

Показником дискримінації жінок з боку судової системи було також і те, що суфражисток містили в тюрмах, як ув'язнених, засуджених за кримінальні, а не за політичні злочини, в той час як чоловіки, що брали участь в акціях суфражисток і засуджені до тюремного ув'язнення, отримували статус політичних в'язнів, що давало їм певні привілеї в тюремному режимі. Ця практика призвела до серії голодувань укладених мілітанток, що вимагають права надання їм статусу засуджених за незаконну політичну діяльність.

Все це призвело до того, що голодуючі мілітантки знайшли в очах суспільства ореол мучениць, і громадська думка стала висловлювати симпатії їм, а не ліберальному кабінету, який віддав наказ про настільки жорстокому поводженні з жінками. Проти жорстокого поводження з арештанткою виступали багато відомих діячів культури і політики, як, наприклад, Б. Шоу і Ф. Оюуден. Показником зростаючих симпатій до суфражизму стало створення організацій, що підтримують суфражистсий рух [48].

Так, в 1907 році була створена Чоловіча ліга за виборчі права жінок (Men's League for Women's Suffrage)[55]. З іншого боку, активізація і зростання суфражистського руху не тільки в особі його радикального крила, але і з боку більш помірної Національної федерації суфражистських товариств, також вимушеної перейти до більш рішучих дій, привели до консолідації противників суфражизму, і в 1908-1910 рр. створюється ряд антисуфражистських організацій: Жіноча національна антисуфражистська ліга (Women's National Anti-Suffrage League), Чоловіча ліга проти жіночого виборчого права (Men's League for Opposing Women's Suffrage), Шотландська національна антисуфражистська ліга (Scottish Women's National Anti-Suffrage League) [55, с.571-573].

Багато суфражистських акцій були скоріше протестними, ніж рекламними, і спиралися на тактику сенсаційних дій для вираження своїх політичних вимог. Через войовничі дії й радикальні акції феміністки репрезентували руйнівні прояви жіночності в громадських місцях, загалом заборонені для жінок.

«Мабуть, найбільш разючою феміністською тілесною репрезентацією був образ голодуючої й зазваної насильницькому годуванню суфражетки. Художники, що виступають за боротьбу з виборчим правом й політичні карикатуристи, билися за зображення віктимізованої жіночності та конкурентних образів жіночої жінки, порушених лікарями-лідерами, з одного боку, або недружніх крон, оточених страждаючими медсестрами, з іншого, поширювалися в англійських газетах. Відкидаючи комфорт, що оточує тіло представниці середнього класу і відмовляючись представляти образ традиційної жіночності, такі уявлення (репрезентації) змушували переглянути визначення як жіночності, так видовищності» [47, с.77].

На початку ХХ ст. становище змінилося: в 1905 р. «Times» опублікували дві смуги матеріалу про суфражизму, а в 1913 р. вони були змушені приділити цьому питанню 12 смуг.

«Образ Ади Райт (Wright), збитої з ніг в «Чорну п'ятницю», на першій шпальті «Daily Mirror» 19 листопада 1910 р. змусив уряд ухвалити рішення про заборону номера й про знищення негативів.» (47)

У листопаді 1911 р. Мод Арнкліф Сеннет розбила вікно в редакції «Daily Mail» в знак протесту проти того, що газета не висвітлила збори ЖСПС в Альберт-Холі. Власник газети лорд Норткліфф вважав за краще заплатити за неї штраф, щоб запобігти галас навколо цієї справи.

Суфражистки чудово розуміли значення преси, тому регулярно писали в газети листи й статті, збирали газетні вирізки, видавали велику кількість власних друкованих видань. Збереглася велика кількість альбомів з газетними вирізками, які служать прекрасними джерелами з історії суфражистського руху [22, с.301].

ЖСПС велику увагу приділяв освітній роботі: організація гуртків для читання, програма яких була затверджена на з'їзді в 1913 р., літніх шкіл, учасниці яких освоювали навички публічних виступів.

Кетрін Маршалл стала організовувати суфражистські кіоски (ряди, лотки) на місцевих ярмарках, з яких продавалася пропагандирована суфражистська література. К. Маршал була із забезпеченої сім'ї, члени якої були активістами ліберальної партії. Вона і її мати були членами Жіночої ліберальної федерації («Women's Liberal Federation»). У 1911 р. вона стала парламентським секретарем «Національної спілки феміністок» («National Union of Women's suffrage societies»). З її ініціативи місцеві організації стали посилати огляди міської преси в центр в створений відділ преси, і результати регулярно публікувалися в «The Common Cause». Протягом року робився моніторинг 576 місцевих і центральних газет, в 70 газетах публікувався огляд року («Review of the Year») «Національної спілки феміністок», 30-ть виділяли регулярну колонку для звітів і статей ради (NUWSS Annual Reports, 1911, 1912, 1913) [25, с.80-81].

Кампанії по публікації та поширенню літератури стали таким важливим напрямком діяльності ради, що в 1912 р. знадобилося установа спеціального відділу. Така освітня діяльність займала незначне місце в ЖСПС.

Порівняння змісту основних друкованих органів двох течій в суфражизму також засвідчує про різний стиль цих організацій. Зміст «Votes for Women» в основному концентрується на питаннях керівництва, доводах на користь мілітантства й атаках на ліберальний уряд. Коли в 1909 р. РЛЗ стала видавати «The Vote», його зміст також був присвячений обговоренню внутрішніх проблем. Обидві газети були фактично партійними бюлетенями. На відміну від них журнал НС («Національної спілки феміністок») «The Common Cause», заснований групою манчестерських суфражисток на чолі з Хелен Сванвік в 1909 р. як незалежний журнал, залишався в основному освітнім і «продовжував висвітлювати суфражистське питання в ширшому контексті реформістської політики» [39, с.46-48].

Мілітанток, атаки на урядові будівлі спровокувала відмова уряду надати суфражисткам статус політичних в'язнів. Потім вони виявили, що розбивання вікон призводить до швидкого арешту й позбавляє їх від ворожості натовпу, що зібрався подивитися на демонстрацію.

Биття скла отримало схвалення керівництва. Серйозніші атаки на власність почалися знову спонтанно, у відповідь на введення насильницького годування в 1909 р.

Реакція помірних на мілітантство змінювалася залежно від зміни їх тактики. На початку мілітантки тільки страждали, провокуючи насильство з боку влади. Багато конституціоналісток опинилися під враженням сміливості мілітанток. У міру посилення войовничості ЖСПС М.Фосетт не раз висловлювала заклопотаність цією обставиною, проте відмовлялася висловлюватися проти ЖСПС публічно. Однак в 1909 р. НС все ж публічно відмежувався від мілітантства після того, як члени РЛЗ стали приковувати себе до поручнів в палаті громад, а під час додаткових виборів 1909 р. дві жінки з РЛЗ жбурнули кислотою до виборчої скриньки у Бермондсі, завдавши легкі ушкодження двом черговим [43].

Було заборонено подвійне членство в обох течіях. НС відмовився також від підтримки незалежного суфражистського журналу «Women's Franchise», оскільки його власник відмовився зняти звіт РЛЗ. «The Common Cause» був заснований для вираження точки зору помірних.

У січні 1907 р. була створена Ліга художниць-суфражисток, перша з професійних жіночих суфражистських товариств. Приводом для створення Ліги стала демонстрація Національної спілки суфражистських товариств. Ліга виготовляла плакати, листівки, прапори, емблеми, розробляла декоративне оформлення суфражистських процесій й демонстрацій. Ліга «багато зробила для популяризації жіночого виборчого права, представляючи з привабливою точкою зору перед публікою багаторічну вимогу – права голосу для жінок» [47, с.72].

У 1909 р. було створено суфражистське ательє, що ставило задачею «допомагати своїм мистецтвом всім суфражистським товариствам» [47], але його засновники Гравери брат й сестра Хаусман тісно співпрацювали з ЖСПС. Ательє було асоційованим членом іншої мілітантської організації – Жіночої ліги свободи. ЖСПС, вірний гаслу «Справи, а не слова», звертав менше уваги на вплив громадської думки через декоративне мистецтво, але при ньому постійно працювала невелика група художників на чолі з Сільвією Панкхерст, яка крім усього іншого, була професійним художником-декоратором.

Починаючи з 1907 р. починає активно застосовуватися нова форма впливу на громадську думку – масові демонстрації й процесії, ініціатором яких був Національний союз суфражистських товариств. Організацією, що вражає безпрецедентною низкою масових демонстрацій в період з 1907 по 1913 рр., суфражистки розробили новий тип політичного видовища, в якому використовувалися всі види залучення уваги публіки – яскраві костюми, декорації, розшиті прапори, оркестри й т.д. Багато що при цьому була запозичено з політичної культури лейбористської партії та робітничого руху, з якими в перші роки свого існування тісно співпрацював ЖСПС: вуличні мітинги й маніфестації, організація ярмарків і розпродажів для збору коштів, пікніки. Хоча всі публічні акції суфражисток були спрямовані на привернення суспільної уваги, їх форми були різними.

Найбільш видовищними були конкурси й процесії, які перетворювали лондонські вулиці в сцену для суфражистських уявлень. Суфражистські марші зводили разом фемінізм, рекламні акції (рекламу), видовищність й товарну культуру. Основним завданням цих кампаній було переконати суспільство та парламент в тому, що жінки прагнуть отримати право голосу, і що суфражистки представляють інтереси більшості жіночого населення Великобританії [39, с. 47-48].

Однак Національна Рада також організувала масові маніфестації, першою з яких був так званий Марш в негоду (Mud March) в 1907 р.

Найбільша в історії суфражизму демонстрація, (за деякими даними до 500 тис. чол.), була організована ЖСПС в Гайд парку влітку 1908 р.

Найбільш винятковим було так зване Паломництво (Pilgrimage) в 1913 р., організоване Національною спілкою, коли групи суфражисток стали стікатися з усіх куточків Англії, зливаючись в одну колону, яка рухається до Лондона. Вона справила велике враження на політиків і пресу [54, с.140].

Як і мілітантки, так і конституціоналістки запозичили методи соціалістичної агітації. Вони також стали засновувати суфражистські каравани та велосипедні поїздки, щоб активістки-агітаторки могли досягти більш віддалених районів під час своїх відпусток. У містах частиною їх діяльності став продаж газет, організація вуличних мітингів, ходіння по домівках. Акції суфражисток привертали увагу багатотисячних натовпів глядачів, але ще більшу кількість англійців дізнавалося про них з репортажів преси.

Видовищність суфражистських кампаній едвардіанської епохи багато в чому визначалася потребами преси. «Образи елегантних несучих прапорів жінок залучали більшу увагу, ніж їхні промови»[27]. Більше 30 центральних й місцевих газет надавали свої колонки опису суфражистських заходів. Поширення фотографії дозволило підкріплювати звіти про виступи суфражисток зоровими образами.

Про суфражизм писали консервативні газети «Daily Telegraph», «Daily Graphic», «Daily Mail», «Globe», «Times», «Standard» [101, с.306].

Ліберальні: «Daily Chronicle», «Daily News», «Manchester Guardian», «Westminster Gazette» [101].

Найбільш доброзичливі лейбористські газети: «Labour Leader», «Daily Citizen»[101].

«Кампанія за жіночі виборчі права не тільки допомогла змінити саме уявлення про те, що створює «політичну націю», але, будучи частиною більш широкого жіночого руху, вона сприяла дезінтеграції й перегляду уявлень про те, що є «публічне» і «приватне». В результаті було втрачено інтелектуальний

контроль, ключова характеристика маскулінності, що стало серйозною загрозою чоловічому політичному і соціальному домінуванню.[67, с.146].

Всю другу половину XIX ст. суфражисти – так тепер називали конституціоналістів – вели помірну політичну кампанію: виступали на мітингах, поширювали пропагандистську літературу, організовували чинні маніфестації. Але такий підхід виявився малоефективним, і до 1900 р. суфражистський рух практично затих. Відродився він в 1903 р. після освіти Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), який декларував свій твердий намір активними діями «забезпечити жінкам право голосу в тій же мірі, в якій воно надається або може надаватися чоловікам». Головним девізом ЖСПС було «Голоси для жінок!». Членство в ньому обмежувалося тільки особами жіночої статі; функціонував він незалежно від будь-якої політичної партії країни.

Натхненниками нового союзу вважалися: вдова Еммелін Панкхерст зі своїми дочками Крістобель і Сільвією і багата жінка, член ради Трінті-Коледж (Кембридж) Еммелін Пентвік-Лоуренс. Фігурувало в назві союзу слово «соціальний», як вважали, було введено для пом'якшення слова «соціалістичний», щоб не відлякати численних представниць середнього класу (сама Панкхерст, її дочки, та й чимало інших суфражисток були членами незалежної лейбористської партії) [62, с.250].

ЖСПС користувався широкою підтримкою фабричних робітниць, які у свою чергу могли чинити певний вплив на його користь і на лейбористський рух, і на робочу пресу. Однак нова лейбористська партія не поспішала висувати питання про надання виборчого права жінкам в число своїх першочергових вимог, вважаючи, що це сприятиме посиленню консерваторів і лібералів, оскільки, за чинної виборчої системи скористатися цим правом змогли б перш за все представниці заможних класів. Таким чином, міркували лейбористські лідери, найкраще почекати до введення загального виборчого права, яке, безумовно, буде поширюватися і на жінок [65].

У 1904 р. перший депутат парламенту від лейбористів Кейр Харді спробував поставити на обговорення палати громад відхилену раніше поправку Дж. С. Мілля, але був осміяний; високоповажні депутати віддали перевагу зайнятись більш «невідкладним» справам – дебатами з питання про задне габаритне висвітлення транспортних засобів. Дізнавшись про це, суфражистки організували біля будівлі парламенту масовий мітинг протесту, що вилився, враховуючи спроби поліції силою перешкодити його проведенню, в першу відверто незаконну акцію суфражисток.

Відтепер ЖСПС вже не уникав дій, які тягли за собою скандальні наслідки або були пов'язані з порушенням громадського порядку. Навпаки, у жвавій політичного життя того періоду, зазвичай виражалася в проведенні масових мітингів і маніфестацій, саме жінки були головними порушниками спокою – вони кричали, переривали ораторів недоречними питаннями та репліками, дзвонили дзвіночками, розмахували транспарантами, скандували гасла і т.д., змушуючи розпорядників або поліціантів застосовувати стосовно них «енергійні» заходи, аж до рукоприкладства [59, с.120].

У Манчестері за напад на поліціантів під час проведення одного з таких «скандальних» мітингів були арештовані та засуджені до штрафу або тюремного ув'язнення Еммелін Панкхерст і Анна Кенії. Оскільки від сплати штрафу обидві категорично відмовилися, то вони стали першими суфражистками, що поплатилися за свою діяльність особистою свободою.

У 1900 р. робочі депутати палати громад, обрані туди від ліберальної (в основному) і незалежної лейбористської партій, сформували Комітет робочих представників, що став попередником лейбористської партії. Частина його членів виступала на підтримку надання виборчих прав жінкам – але тільки в принципі, не вважаючи це першочерговим питанням. Діаметрально протилежної точки зору на цей рахунок дотримувалися суфражистки [59, с.122].

Склад ЖСПС був надзвичайно неоднорідним. З одного боку, у нього була міцна опора в робітничому русі (він мав своїх представників в тред-

юніонах, брав участь в заходах соціалістичних і робітничих організацій), але з іншого – в нього входило чимало і «світських» дам, в надлишку мали й кошти й час, який вони без шкоди для себе – не дуже боячись навіть можливого арешту або короткострокового тюремного ув'язнення – могли витратити на громадську діяльність.

Гасло «Голоси для жінок!» розколов все населення країни на тих, хто незалежно від соціальної, релігійної або політичної приналежності виступав за його здійснення, і тих, хто з не меншим запалом доводив, що цього з тих чи інших причин ні в якому разі не слід допускати. Плутанина аргументації й висновків була повною: одні, як наприклад, Хілейр Беллок, вважали аморальною саму думку про надання жінкам політичного рівноправ'я, інші були проти, оскільки побоювалися, що в цьому випадку політичні агітатори отримають можливість «приставати до чужих дружин». На підтримку цієї вимоги, на загальний подив, виступили багато консерваторів, в той час як деякі відомі радикали й прихильники прогресу чітко сказали «ні». Утворилася навіть Консервативна асоціація за надання жінкам виборчого права. Частина суфражисток, покладаючи свої надії в основному на ліберальну партію, сумлінно підтримувала її кандидатів. Суфражистки ж, бачачи в ній партію, яка підтримує їхні вимоги тільки до тих пір, поки не прийде до влади, нещадно вривалися на всі її громадські заходи, перетворюючи їх в конкурс «хто кого перекричить» і повністю заглушаючи промови доповідаючих скандуванням свого гасла – «голоси для жінок!» [54, с.140].

Але жертвами «порушниць спокою» були не тільки ліберали; під загрозою зриву опинилися будь-які суспільні або політичні заходи, на яких були присутні «сестри по духу». Якщо вони мали на меті привернути до себе увагу, то, без сумніву, їм це вдалося понад усіляких очікувань: про них захлинаючись писала преса, а пародії й комічні куплети на творені ними скандальні справи звучали буквально всюди – на вулицях, в барах, театрах, балаганах.

Однак успіхи, досягнуті на початку мілітантського курсу, незабаром були ослаблені через розкол в Жіночому соціально-політичному союзі і посилення агресивних методів боротьби цієї організації. Еммелін Пенкхерст, лідер ЖСПС, безумовно, була прекрасним організатором і блискучим оратором. Спочатку всі її послідовники були їй виключно віддані, проте незабаром її прагнення до одноосібного прийняття рішень та нетерпимість до чужої думки привели до того, що організацію стали залишати її найближчі сподвижники. Перший розкол стався в 1907 р., коли з ЖСПС вийшло близько 70 жінок у чолі з Терезою Біллінгтон-Крейг та Шарлоттою Деспард. Причиною була незгода частини мілітанток з диктаторськими методами керівництва Еммелін Пенкхерст і з явною перевагою, що надавалися нею заможним членам організації, зокрема, подружжю Петик-Лоуренс. Хоча дана перевага була цілком зрозумілим, оскільки саме з їхніх пожертв формувався фонд організації і видавалася популярна суфражистська газета «Право голосу для жінок» («Votes for women»), це призвело спочатку до серйозних розбіжностей, а потім до розколу. Було створено «Лігу жіночої свободи», що стала самостійною і досить популярною організацією. Вона трохи відрізнялася від Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), за винятком того, що її методи боротьби були, мабуть, кілька більш помірні, хоча і дуже подібними з методами ЖСПС, це призводило до того, що громадська думка часто не бачила різниці між цими організаціями [24, с.148].

Серед популярних методів впливу на уряд, що проводяться Лігою в рамках кампанії громадянської непокори, була акція «Ні права голосу, немає податків» («No vote, no tax»), що закликає жінок ухилятися від сплати податків на тій підставі, що оскільки держава не бажає надати жінкам, які мають доходами і власністю, право голосу нарівні з чоловіками, то, отже, у них немає і обов'язків перед цією державою.

«Просвітлення громадської думки звичайними способами» також мало масовий характер і приймало різноманітні форми. Наочній агітації обидві мілітантські організації приділяли велику увагу [18, с.148-149]

Ціла організація художниць-суфражисток створювала суфражистську символіку, листівки, значки, нарукавні пов'язки, плакати, прапори, транспаранти й багато іншого. Все це у великій кількості поширювалося серед населення. По всій країні організовувалися турне загонів суфражисток прикрашених гаслами, які вимагають виборчих прав для жінок, проводилися летючі мітинги, в містах по вулицях розгулювали суфражистки, обвішані плакатами, рекламуючи діяльність Ліги та роздаючи листівки перехожим, численні урочисті процесії з транспарантами, прапорами.

Загальні вибори 1906 р. принесли перемогу ліберальній партії, що отримала на 100 мандатів більше, ніж опозиційна коаліція; до того ж її підтримували 52 депутати від лейбористів. Прем'єр-міністром нового уряду став Кемпбелл-Боннерман, хоча на цій посаді його скоро змінив Герберт Генрі Асквіт. Більшість кандидатів-лібералів виступали на підтримку вимоги про надання права голосу жінкам, проте в королівській промові, в якій за традицією згадується про всіх передбачуваних законодавчих змінах на майбутній термін скликання парламенту, про це не було сказано ні слова [21, с.162].

Пентвік-Лоуренс закликала жінок до «великого повстання проти підпорядкування тіла і розуму волі чоловіків», тим самим значно розширивши колишню вимогу суфражисток про надання жінкам виборчого права. Так було зроблено ще один серйозний крок на довгому й важкому шляху формування руху за звільнення жінок – руху, який особливо розрісся в 1970-х роках.

Акції суфражисток з кожним разом ставали все більш зухвалими, відповідно, зростала кількість жінок, засуджених до різних термінів тюремного ув'язнення за порушення громадського порядку, напад на поліціантів або нанесення шкоди чужій власності (платити штраф вони, як правило, відмовлялися).

Кілька жінок влаштували гучний скандал в галереї палати громад, попередньо прикріпилися до решітки спеціальними браслетами без ключів, так що викликаним туди в терміновому порядку поліціантам довелося

грунтовно попрацювати, перш ніж вони змогли звільнити порушниць від добровільних пут. Ті ж, як і було задумано, часу дарма не втрачали. А незабаром аналогічні сцени відбулися на Даунінг-стріт, біля будинків декількох міністрів і навіть біля Букінгемського палацу [23]. Суфражистки не зупинялися ні перед чим: вони наймали дирижаблі та аеростати, з яких на Лондон скидалися тисячі листівок, проривалися через поліцейські кордони під час національних свят і жбурляли зім'яті петиції в короля і королеву. Мало того, деякі з їхніх акцій – перекидання бульбашок з кислотою до виборчих скриньок або засування тліючих ганчірок в поштові скриньки – вже межували з неприкритим тероризмом і представляли реальну небезпеку навколишнім, та і їм самим [23, с.148].

Помітна активістка ЖСПС, літня вдова місіс Деспард, посварившись з керівництвом союзу, утворила власну групу - Жіночу лігу свободи; її члени проголосили своїм принципом «конституційну непримиренність» і під гаслом «Ніякого оподаткування без представництва!» відмовилися платити податки. Судові виконавці не раз і не два накладали арешт на майно місіс Деспард і її прихильниць і пускали його з молотка, але кожен раз друзі знову викупували його і повертали колишнім власникам. Одна з активісток Жіночої ліги свободи опинилася за ґратами за відмову сплатити податок на собаку, котра їй належала.

У 1908 р. за участь у забороненій демонстрації біля будівлі парламенту 50 активісток ЖСПС були засуджені до шести тижнів тюремного ув'язнення. Серед них знаходилася і Еммелін Панкхерст, яка ще не повністю оговталася від наслідків нападу на неї хуліганів, які завжди з особливим завзяттям допомагали поліції в розгоні жіночих мітингів і маніфестацій [51, с.381-382].

У політичній боротьбі суфражисток як і раніше однією з основних форм залишалися масові мітинги й демонстрації, нерідко організовуються на честь визволення з арешту кого-небудь з активісток руху. Так, масовий мітинг відбувся ЖСПС в Гайд-парку, що мав назву «жіноча неділя» 21 червня 1908. Серед учасниць, грандіозного видовища, спостерігалися представниці

різноманітних професій, а саме художниці, фабричні робітниці, літератори, домашні господині. Попередньо вони визначали місце збору та колоною з прапорами майоріли зоображенням героїчних жінок, що були вишиті на полотні (Боадіцеї, Жанни д'Арк). При цьому, на їх головних уборах (капелюхах) та одязі демонстративно окреслювалися триколірні символи ЖСПС, колори мали червоний, білий та зелений відтінок.

Сам мітинг був продуманий, так званими, «розпорядниками», що підтримували порядок, адже досить часто в парк з'являлися молоді люди заради розваги й провокаційних витівок. Серед виступаючих було понад 80-т ораторів, метою яких було зустріти схвалення більшої частини присутніх, щодо вимоги надання жінкам виборчих прав й після прочитаної горної резолюції, отримавши відповідний результат, мітинг закінчився [52, с.25].

За оцінкою газети «Таймс», в мітингу взяли участь понад півмільйона людей.

Палата громад, наприкінці 1908 року, схвалила більшістю голосів два білля про виборчі права для жінок, однак уряд їх відкинув, і той же час ЖСПС під девізом «пробитися до палати громад» звернулася до громадськості із закликом провести марш [56, с.248].

Але в то же день відбулася акція безробітних в Лондоні, й тому намічена демонстрація суфражисток була зірвана, адже всі підходи до парламенту були перекриті щільно поліцейськими колонами. Хоча, владі це не завадило звинуватити Еммелін Панкхерст, її дочку Крістобель і місіс Драммонд в змові та засудити до трьох місяців Еммелін Панкхерст й місіс Драммонд тюремного ув'язнення, а Крістобель – до десяти тижнів. Звичайно, відважні суфражистки не здалися, опинившись за ґратами, леді, категорично оголосили відмову від харчування, тобто – голодування. Влада віддала наказ примусового харчування.

Процедура ця була жорстокою і принизливою. Жертву прив'язували до стільця, через ніздрю вводили в стравохід трубку і, хоча «годування» доводилося багато разів переривати через активний блювотний рефлекс,

вливали туди живильну рідину. Настільки варварське поводження з жінками викликало всенародну хвилю обурення, змусило уряд піти на поступки.

У спішному порядку був прийнятий спеціальний акт (тут же прозваний в народі «Актом про кішку і мишку»), відповідно до якого дозволялося умовно звільняти хворих в'язнів з тим, щоб коли їх стан покращився через деякий час знову відправляти їх до в'язниці для подальшого відбуття терміну. Так, Еммелін Панкхерст, звільнялася умовно щонайменше 10 разів після примусового харчування у 1913-1914 рр., тільки для того, щоб знову опинитися в тюремному ув'язненні [59, с.120].

При всій скандальності й розмаху своїх акцій протесту суфражистки старанно уникали нанесення ушкоджень кому б то не було; самі ж вони стверджували, що в результаті голодувань й примусового харчування згодом, померли кілька активісток руху. В дійсності, за всю кампанію їх боротьби мав місце тільки один нещасний випадок зі смертельним наслідком, який, втім, правильніше вважати самогубством 4 червня 1913р. під час щорічних скачок коней-трирічних на іподромі «Епсон-Дауне» поблизу Лондона на дистанцію 2400 м – «Дербі»; названий так на честь графа Дербі, що вперше організував такі скачки в 1780 р. коли наїзники пройшли Таттенемській поворот – останній поворот перед фінішною прямою на іподромі «Епсон-Дауне», міс Емілія Девісон – відома активістка руху, раніше намагалася накласти на себе руки у в'язниці на знак протесту проти ув'язнення, – несподівано вибігла з-за огорожі, щоб зупинити коня та зірвати скачки. У створеному звалищі кінь і жокей отримали поранення, а міс Девісон померла від ран у найближчому шпиталі. Похорон суфражистки вилилися у вражаючу маніфестацію протесту [65].

Трагічний інцидент на іподромі Епсон-Даун, здавалося, підштовхнув ЖСПС до ще більш енергійних дій. Рух зробив небезпечний крок в сторону неприкритого тероризму: суфражистки псували або знищували твори мистецтва на публічних виставках, підкладали в громадських місцях невеликі саморобні бомби (одна з них, наприклад, пошкодила середньовічну кам'яну перегородку у святилище Вестмінстерського абатства), здійснювали підпали

будинків видатних державних діячів (особливо членів кабінету міністрів); вони дійшли навіть до того, що переривали церковні богослужіння і при будь-якій публічній появі короля Англії відкрито ображали його [71, с.2793].

Прямим результатом цієї, як було сказано в палаті громад, «абсолютно безпрецедентної кампанії в історії країни» стали часті й посилені судові переслідування активісток руху й втрата довіри до нього з боку значної частини населення.

Тобто, Жіночий соціально-політичний союз після того як білль знову був забалотований, майже після десятимісячної перерви оновила тактику громадянської війни з урядом. Наступну перерву в атаках на уряд було зроблено в 1911-1912 рр., коли в парламенті обговорювався другий погоджувальний білль. Знову всі суфражистські організації працювали злагоджено, ведучи пропаганду на користь законопроекту, однак він знову був знятий з обговорення. В результаті починається процес поступового розпаду альянсу Національної спілки суфражистських товариств з ліберальною партією. Що стосується Жіночого соціально-політичного союзу, то він знову посилює свою тактику [63, с.42-44].

У 1912 р. організовується масова кампанія замаху на приватну власність. Знову розбивалися вітрини дорогих магазинів, кидалися каміння у вікна урядових будівель, спалювалися кислотою поля для гольфу, підпалювали поштові скриньки та будинки супротивників суфражизму.

Масові арешти не могли зупинити акцій мілітанток. Значна частина суспільства була шокована подібними діями, в самому союзі також не всі схвалили кампанію насильства, що призвело до нового розколу організації в 1912 р., проте Еммелін Пенкхерст і її прихильниці були готові боротися до кінця, щоб довести, що жінки, як і ірландські революціонери, здатні боротися за свої права, попри жертви. Оскільки в тюрмах знаходилося понад тисячу суфражисток, регулярно оголошуючи голодування, то уряд змушений був розглядати цю проблему і приймати по ній рішення. У 1913 р. був прийнятий закон про тимчасове звільнення суфражисток з ув'язнення за станом здоров'я

[51, с.384]. Так як він давав право владі знову заарештовувати звільнених після поліпшення їх стану, то цей закон отримав назву «Акт кішки-мишки» і різко критикувався суфражистками всіх напрямків.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що напередодні Першої світової війни суфражизм дійсно перемістився в центр політичного життя Англії. Відтепер у вирішенні проблеми жіночих виборчих прав залучаються всі три провідні політичні партії Великобританії. Ступінь ефективності діяльності мілітантського напрямку не може бути оцінена однозначно. З одного боку, мілітантки дійсно дискредитували суфражистський рух в очах громадськості та політичних партій, часто перешкоджали діям помірних суфражисток. З іншого боку, багато в чому завдяки саме суфражеткам вимога жіночих виборчих прав стало сприйматися урядом більш серйозно.

Однак боротьбі за політичне рівноправ'я жінок так і не судилося досягти свого кульмінаційного піка – вибухнула перша світова війна 1914 – 1918 рр., Учасницею якої виявилася й Англія. Багаторічна кривава бійня, що розгорнулася на полях битв безлічі країн, коштувала Англії 947 тис. людських життів, всього ж світу – 8412 млн осіб. На тлі цього колосального злочину проти людства страждання суфражисток, безумовно, виглядали нікчемними.

Відразу ж після початку військових дій англійський уряд оголосив про негайну амністію всім суфражисткам, що були за ґратами. У свою чергу ЖСПС повністю припинив «кампанію протесту»; більшість його членів активно включилися в роботу з надання допомоги військовим зусиллям батьківщини. Еммелін Панкхерст, наприклад, стала одним з урядових експертів з залучення жінок в промислове виробництво, куди профспілки погодилися допустити їх як «некваліфіковану робочу силу».

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши джерела та наукову літературу з теми дослідження, можна виділити авторів, що здійснили найбільший вклад в розляді суфражизму, а саме Вершиніна К.Б., Грубінком А.М., Міжуєвим П. Г., Новіковою Н.В., Степановою Н.М., Чикаловою І.Р., Школьніковим І. А., Шнировою О.В.

Завдяки аналізу джерел було досліджено правове та соціальне становище жінок Англії в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. Сформований рух суфражисток ґрунтувався на ліберальній доктрині рівності прав і можливостей всіх громадян, незалежно від статі, раси та віросповідання. Таким чином, метою суфражисток було досягнення рівноправності жінок в усіх сферах життя: у професійній та громадській діяльності, освіті, майнових правах, сімейно-шлюбних відносинах, політичних правах.

З одного боку може здатися дивним, що настільки яскравий рух за права жінок набув протестний характер саме в Великобританії, де панувала знаменита вікторіанська мораль, а жінка була обмежена жорсткими рамками підпорядкування чоловіку батьку. З іншого боку, саме в Великобританії народилися ідеї парламентаризму і класичної ліберальної доктрини. Основні методи боротьби були досить мирними: мітинги, демонстрації, памфлети, оглядові лекції, створення петицій, спілкування з парламентарями, що є прихильниками суфражизму. Час показав, що така тактика була непродуктивною: домогтися права голосу для жінок не вийшло.

Вдалося охарактеризувати основні напрямки боротьби суфражисток та розглянути умови виникнення суфражистських організацій. Тактика, по якій велася боротьба, пройшла два етапи. Перший – середина 60-х - кінець 80-х рр. – у цей період суфражистки не контактують й не ведуть справ ні з якими політичними партіями. Вся боротьба полягає в читанні агітаційних лекцій (Лідія Беккер) і співпрацею з окремими особами, що володіють впливом в Палаті Громад (Джон Стюарт Мілль). Другий – кінець 80-х рр. ХІХ ст. -

початок ХХ в. - суфражистки усвідомлюють, що досягти поставленої мети не вийде, якщо не встановити контакт з Парламентом. Для співпраці вони вибирають ліберальну партію, багато членів й прихильники якої позиціонували свої погляди як прихильні суфражизму. Зрештою, цей етап привів до розчарування і розриву з ліберальним рухом, але дав початок зближенню з партією лейбористів, що вплинуло на розробку ефективних способів боротьби. Партія лейбористів вплине на жіночий рух на початку ХХ століття.

Завдання, яке стояло перед англійськими суфражистками ХІХ століття, була вкрай складною. Вона полягала в руйнуванні стереотипного уявлення про жінку, чий інтереси обмежуються домашнім господарством, обслуговуванням чоловіка і вихованням дітей. Конструктивна програма суфражисток полягала в боротьба за рівні права з чоловіками; за «нову» жінку, освічену, яка активно бере участь у професійній і суспільно-політичній діяльності.

1903 – 1914 рр. – виникнення мілітантського напрямку в суфражистському русі, який використав нові методи боротьби, що призводить до розколу руху на дві течії: помірне й радикальне. Перше було представлено Національною спілкою суфражистського товариства, друге - створеним в 1903р. Жіночим соціально-політичним союзом, дотримувалися тактики громадянської непокори.

В цілому в англійському суфражизму можна виділити дві основні тактичні лінії: одна з них була властива помірному або конституційному напрямку, а друга – «мілітантському».

Простежено діяльність основних постатей в становленні політичних прав жінок. Серед найльших представників можна віднести Мілісент Фосетт лідерка «Національного союзу жіночих суфражистських товариств», який об'єднав усі існуючі суфражистські організації в федеральне суспільство, на основі єдиної програми – виборче право для всіх жінок, незалежно від їх сімейного статусу.

Також, подружжя Петик-Лоуренс, Енні Кені, Еммелін Пенкхерст – це ім'я було широко відомо всуфражистських колах, оскільки являло собою цілу династію, що стояла біля витоків суфражистського руху.

Здійснений порівняльний аналіз особливостей утворення та методів діяльності суфражистських організацій. Як основні методи боротьби були визначені мітинги, організація демонстрацій, памфлети, подача петицій, а також лобіювання симпатизують суфражизму парламентаріїв. Однак, як показав час, ця тактика виявилася неспроможною: всі вжиті спроби домогтися права голосу для жінок закінчувалися невдачею.

Для досягнення своїх цілей суфражистки використовували найрізноманітніші методи лобіювання: особисті зв'язки та контакти, створення комітетів підтримки тих кандидатів до парламенту, які симпатизували суфражизму, підтримку (в тому числі й (фінансову), тим парламентарям, які висували та відстоювали законопроект про право голосу для жінок, збір підписів під петиціями до парламенту, кампанії в пресі, ходи й мітинги. Ці методи варіювалися залежно від історичної та політичної ситуації та були спрямовані не тільки на чинення тиску на керівний кабінет, але й на привернення уваги громадськості та формування сприятливої громадської думки.

За майже сімдесятирічну історію боротьби за політичну рівноправність жінок британські суфражистки придбали багатий досвід політичної діяльності й виробили широкий спектр методів взаємодії з політичними партіями та тиску на парламент і уряд з метою проведення в життя законів, що поліпшують стан жінок. У другій половині XIX ст. завдяки діяльності суфражисток жінки отримали право голосу в шкільних радах та місцевих органах самоврядування, можливість активної участі в ряді державних соціальних служб, були прийняті закони, що поліпшують права заміжніх жінок, жінки отримали доступ до вищої освіти й т.д.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи 1789–1918 / [пер. с англ. Е. Незлобиной]. Москва: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. 408 с.
2. Айвазова С.И. Женское движение и политика // Массовые движения в современном обществе: Москва, 1990. С.117-125.
3. Бекер Л.Е. Женское избирательное право // Современный обзор IV: Москва, 1867. С. 307 - 316.
4. Бекер Л.Е. О изучении науки женщинами // Современный обзор: Москва, 1869. С. 396 - 437.
5. Белявская И. А. Женский вопрос в США в XIX в. (проблемы и течения). В кн.: Американский ежегодник: Москва, 1982. с. 38-64.
6. Бирли Х. Новые школы школы в Манчестере // Брошюра; МСЛА: Москва, 1877. С. 192-239.
7. Блохин Н. Н. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII - XIX вв.: Англия, США, Франция, Италия, Германия: Сборник документов / Сост. Н. Н. Блохин; Под ред. П. Н. Галанзы: Госюриздат, Москва, 1957. 587 с.
8. Брайсон В. Политическая теория феминизма // Пер. с англ. О.Лиховской. Москва: Идея-Пресс, 2001. 304 с.
9. Вершинина Д. Б. Британский суфражизм и викторианские ценности // Диалог со временем. № 20: Российское общество интеллектуальной истории: Москва, 2007. 414 с.
10. Вершинина Д.Б. Воспитание и манеры английских леди XVIII–XIX вв. / Вестник Пермского Университета. История: Москва, 2010. Вып. 2 (14). С. 93–97.
11. Вершинина Д.Б. Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом: автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук: 02.03.02. Пермь, 2007. 286 с.

12. Вершинина Д.Б. Политическая культура и идеология в странах Запада: гендерный аспект: учебное пособие // Пермский государственный университет: Пермь, 2008. 129 с.
13. Вершинина Д.Б. Проблемы милитаризма и пацифизма в британском суфражистском движении периода Первой мировой войны // россия и мир в конце XIX- начала XX. Материалы Всероссийской научной конференции молодых ученых, аспирантов и студентов: Пермь, 2009.С. 74-77.
14. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / Москва: «Мысль», 1970. С. 152–157.
15. Водопьянова Е.В. Европейский феминизм: идеи и движение. Современная Европа, 2000. №4.С. 60 - 64.
16. Воробьёва О., Синельникова И. Дочери Маркса // Москва: Мысль. 1967. 273 с.
17. Гафизова Н.Б. Пацифизм в международном женском либеральном движении (конец XIX- начало XX века) // Российские женщины и европейская культура: СПб., 2001.С. 179-183.
18. Гобсбаум Е. Вік екстремізму : Коротка історія XX віку, 1914–1991. [пер. з англ. О. Мокровольський]. Київ: Альтернативи, 2001. 543 с.
19. Гобсбаум Е. Нова жінка. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 74–97.
20. Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Москва: Высшая школа, 1984, 335 с.
21. Грубінко А. Європейська політика Великої Британії у партійнополітичному вимірі: консервативні традиції з ліберальним відтінком / Україна-Європа-Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця: Тернопіль, 2010. Вип. 5, Ч. 1. С. 159-165.
22. Еліз Л. Избирательные права женщин в Англии. // Отечественные записки № 6: Москва, 1871. С. 328.
23. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815—1917 гг.: Издательство ИМО, Москва, 1959. 263 с.

24. Ефимова Е.Ш. Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870–1920-х гг.: дисс.на соискание науч. степени канд. ист. наук : Томск, 2009. 226 с.
25. Итяева Л. П. К истории суфражистского движения в Англии. // Некоторые вопросы классовой борьбы в зарубежных странах: Иностранная литература, Москва, 1976. С.67-83.
26. Калиниченко И.А. Развитие традиций женского образования в Англии XIX в.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Калиниченко Инга Александровна: Волгоград, 2008. 23 с.
27. Кучинский Ю. Положение рабочего класса в Англии (1832-1956 гг.) / Пер. с нем. Н.С. Португалова: Иностранная литература, Москва, 1958. 381 с.
28. Мижуев П. Г. Женский вопрос и женское движение // Образование: Санкт-Петербург, 1906. №12. С. 567.
29. Мижуев П. Г. Очерки развития и современного состояния народного образования в Англии // Образование : Санкт-Петербург, 1896. С. 89-98.
30. Милль Дж. Стюарт Подчиненность женщины // издание книгопродавца С. В. Звонарева: Санкт-Петербург, 1896. 255 с.
31. Мирович Н. Женский парламент в Лондоне./ Русская мысль: Москва, 1909, №7 С.126
32. Науменков О. А. Борьба партий и вторая парламентская реформа 1867 года в Англии: Уфа, 1988. С.37.
33. Нестерова С.А. Образ английской и американской женщины в представлении современников : последняя треть XIX — начало XX веков: дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: Самара, РГБ, 2004. 187 с.
34. Новик И.Д. Борьба за политические права женщин // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сборник научных статей / Под ред. И.Р. Чикаловой: Москва, 1906. С. 46.
35. Новикова Н.В. Пацифизм и интернационализм в британском суфражистском движении в годы первой мировой войны // Женщины в

истории: возможность быть увиденными: Сборник научных статей / Под ред. И.Р. Чикаловой: Минск, 2002. Вып. 2. С. 82-94.

36. Новикова Н.В. Суфражистское движение в Великобритании накануне и в годы первой мировой войны. // Тезисы IV конференции молодых ученых. Ярославль: ЯГПУ, 2000. 215 с.

37. Попкова А. В. Внутренняя политика кабинета Асквита накануне первой мировой войны (1908-1914 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук: Львов, 1974. 23 с.

38. Поулсен Ч. Английские бунтари // Прогресс: Москва, 1987. 187 с.

39. Пронина А.В. Суфражизм как фактор развития гражданской идентичности и правового сознания женщин в Англии // Гражданское общество в России и за рубежом: Москва, 2013. №1. С.46-48.

40. Проскурнин Б. М., Хьюитт К., Роман Джордж Элиот «Мельница на Флоссе»: Контекст. Эстетика. Поэтика; Пермь, 2004. С.53.

41. Роуз Х. Исследование женских проблем в Великобритании // Социологические исследования: Москва, 1992. С.52-61.

42. Степанова Н. Женщины в парламенте: «роскошь» или необходимость? // Женщина в обществе: Москва, 1993. С. 176-180.

43. Степанова Н.М. Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] // Гендерная реконструкция политических систем. СПб.: ИСПГ Алетея, 2003. Режим доступа к изд.: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova1.htm>

44. Степанова Н.М. Опыт использования гендерных квот в странах Западной Европы // Общественные науки и современность. Женщина в обществе: Москва, 1999. № 4. С. 185–192.

45. Степанова Н.М. Феминизм в британской политике // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции : материалы «круглого стола»: Институт Европы РАН, Москва, 2002. С. 32–37.

46. Уоллстоункрафт М. В защиту прав женщины // Феминизм: Проза, мемуары, письма. Москва, 1992. 176 с.

47. Успенская В. И. Суфражизм в истории феминизма // Женщины в социальной истории России: Тверь, 1997. С. 70-80.
48. Успенская В.И. По дороге к гендерному равенству: Краткая хронология женского движения [Электронный ресурс] //Женщины. История. Общество: Тверь, 2002. Режим доступа к изд.:
[http:// tvergendestudies.ru/ main.php?do=81](http://tvergendestudies.ru/main.php?do=81)
49. Чикалова И.Р. Британский лейборизм: гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. — победные выборы 1997 г.) [Электронный ресурс] // Летняя школа «Общество и гендер»: Рязань, 2003. Режим доступа к изд.: [http://www.gender-cent. ryazan.ru/chikalova1.htm](http://www.gender-cent.ryazan.ru/chikalova1.htm)
50. Чикалова И.Р. Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. / [гл. ред. И.Р. Чикалова]. Минск: БГПУ, 2002. Вып. 2. С. 95–110.
51. Чикалова И.Р. Идеология и политические действия британских консерваторов и лейбористов в отношении женщин // Журнал исследований социальной политики: Москва, 2003. № 3/4. С. 371–393.
52. Чикалова И.Р. У истоков социальной политики государств Западной Европы // Журнал исследований социальной политики: Москва, 2006. № 4. С. 501–525.
53. Школьников И. А. Консервативная партия Великобритании и избирательные права женщин. // Гендерные исследования и гендерное образование в высшей школе. Материалы международной научной конференции: Иваново, 2002. С.25.
54. Школьников И. А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение // Диалог со временем: Москва, 2007.№19. С. 290.
55. Школьников И. А. Мужской суфражизм в Великобритании: риторика и репрезентации // Гендер и общество в истории: Санкт-Петербург, 2007. С. 571-592.
56. Школьников И. А. Парламентская деятельность либеральной партии Великобритании и политические права женщин. // Гендерная педагогика и

тендерное образование в странах постсоветского пространства. Материалы международной летней школы: Иваново, 2002. С.435.

57. Школьников И. А., Шнырова О. В. Либеральная традиция и политическое равноправие женщин в Великобритании и России во второй половине XIX - начале XX веков. // Тендерные отношения в России: история, современное состояние и перспективы. Материалы международной научной конференции: Иваново, 1999. С.435.

58. Школьников И. А., Шнырова О. В. Суфражизм и политические партии в Великобритании в середине XIX – начале XX века: опыт взаимодействия // Гендерная реконструкция политических систем: Санкт-Петербург, 2004. С. 87.

59. Школьников И.А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение / И.А. Школьников // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / [под ред. Л.П. Репиной]. Москва: ИВИ РАН, 2002. № 4. С. 106 – 122.

60. Школьников И.А. Теория и практика английского феминизма второй половины XIX века в произведениях Дж. С. Милля, Гарриет Тейлор, Хелен Тейлор // Женский вопрос в контексте национальной культуры. Материалы международной научной конференции: Санкт-Петербург, 1999. С.156-165.

61. Шнырова О.В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении // Диалог со временем: Санкт-Петербург, 2010. № 31. С. 308–337.

62. Шнырова О.В. Антисуфражизм как зеркало суфражизма // Диалог со временем: Санкт-Петербург, 2007. № 19. С. 253–283.

63. Шнырова О.В. Борьба женщин за политические права в Великобритании. Суфражизм // Социально-правовой статус женщины в исторической ретроспективе. Материалы международной научной конференции: Иваново, 1997. С. 31 – 46.

64. Шнырова О.В. Культурные репрезентации суфражизма [Электронный ресурс] // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории: Москва,

2004. № 13. Режим доступа: <http://www.icgs.ru/2011-07-21-10-04-41/66-2011-09-11-17-54-27.html>.

65. Шнырова О.В. Милитантский период в суфражистском движении Великобритании начала XX века [Электронный ресурс] // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал: Москва, 2000. № 4. Режим доступа к журн.: <http://ivanovo.ac.ru/win1251/jornal/jornal4/shnir.htm>

66. Шнырова О.В. Новые подходы в суфражизме // Вестник РОИИ: Москва, 2002. № 2(3). С. 6.

67. Шнырова О.В. Общественное мнение и проблема политических прав женщин в Великобритании середины XIX — начала XX вв. // Личность. Культура. Общество.: Москва, 2004. Вып. 1(21). С. 142–156.

68. Шнырова О.В. Социально-правовой статус женщины в викторианской Англии и суфражистское движение // Вестник ИВГУ: выпуск 4, серия «Гуманитарные науки», 2008. С.100-110.

69. Шнырова О.В. Суфражизм как образ жизни // Адам и Ева: Москва, №8. 2004. С. 26-29.

70. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Наук. світ., Київ, 2003. 227 с.

71. Ярмонова, Е.А. Посягательства на права женщин: исторический аспект: [Текст] // Право и политика. - 2008. - №11. - С. 2792 - 2795.

72. Abrams L. Ideals of Womanhood in Victorian Britain [Electronic source]/L.Abrams// Victorian Britain. Mode of access: http://www.bbc.co.uk/history/trail/victorian_britain/women_home/ideals_womanhood_01.shtml.

73. Aikin K. W. The Last Years of Liberal England, 1900-1914. London, 1972. P. 132.

74. Allen A.T. Women in Twentieth-Century Europe / A.T. Allen. — New York: Palgrave MacMillan, 2007. 208 p.

75. Auchterlonie M. To Work for Women's Enfranchisement by Educative and Constitutional Methods Consistent with Unionist Principles / M. Auchterlonie // *The Conservative History Journal*: 2008. Issue 7. P. 4–7.
76. Ball T. *Competing Theories of Character Formation: James vs. John Stuart Mill* // Routledge. 2010. PP. 35-56.
77. Banks J.A. *Feminism and Family Planning in Victorian England* / J.A. Banks, O. Banks. New York: Schocken Books, 1977. 153 p.
78. Banks O. *Faces of Feminism*. Oxford, 1981. P. 145.
79. Bartley P. *Emmeline Pankhurst* / P. Bartley. Routledge, 2002. 284 p.; Bartley P. *Suffragettes, Class and Pit-Brow Women* / P. Bartley // *History Today*. Mode of access: <http://www.historytoday.com/paula-bartley/suffragettes-class-and-pit-brow-women>.
80. Blackwell E. *Pioneer Work in Opening the Medical Profession to Women*: London, 1895. PP. 218-256.
81. Burnette J. *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain* / J. Burnette. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 377 p.
82. Bush J. *Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain* / J. Bush. New York: Oxford University Press, 2007. 340 p.
83. Clonan T. *A history of women in combat* / T. Clonan // *A History of the Irish Artillery Corps*. Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. P. 117–162.
84. Cobbe F. P. *Wife Torture in England* // *English Women's Review*: London, 1878. PP. 34-71.
85. Crawford E. *The Women's Suffrage Movement. A Reference Guide 1866-1928*: London, 2000. P.451.
86. Creveld M. van. *The Great Illusion : Women in the Military* / M. van Creveld // *Millennium*: 2000. Vol. 29, № 2. P. 429–442.
87. Crawford E. *The women's suffrage movement. A Reference Guide*: London, New York, 2000. P. 462.
88. *Daily Mail*, 1906. November 5.

89. Documents from the Women's Liberation Movement: An Online Archival Collection from Duke University Library, Special Collections Department. URL: <http://scriptorium.lib.duke.edu/wlm/>
90. Dolin T. George Eliot: Oxford, 2005. P.137.
91. Ellis S. The Daughters of England // Women in Public, 1850-1900: Documents of the Women's Movement / Ed. by P. Hollis. London, 1981. P.15.
92. Ellis S. The Women of England. Fisher, Son and Co.:London, 1838. PP. 104-114.
93. Fawcett M. Op. cit. P. 81. 11Phyllis C. V. L. Mathews. Towards Citizenship. London, 1928. P. 82.
94. Fawcett M. Women' s Suffrage. London, 1912. P. 63
95. Faye L. The truth about the British Suffragettes // Feminist revolution. N.-Y, 1975. P. 47.
96. Gladstone W. E. 1892. Female Suffrage: a Letter to Samuel Smith: London, 1892. P.7.
97. Hansard's Parliamentary Debates. 1867. Vol. 188. Col. 829, 831.
98. Hansard's Parliamentary Debates. 1870. Vol. 201. Col. 195.
99. Hansard's Parliamentary Debates. 1874. Vol. 219. Col. 1535.
100. Holcombe L. Victorian Wives and Property: Reform of the Married Women's Property Law // A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women. Indiana Univ. Press, 1977. P. 5.
101. Hollis P. Women in Public: The Women's Movement 1850-1900: London, 1979. PP. 306, 325.
102. Hollis P. Women's Suffrage Journal: London, P. 328.
103. Houghton W. The Victorian Frame of Mind 1830-1870: London, New York, 1985. PP. 341, 351.
104. Martin Pugh.The March of Women. A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage. 1866-1914: Oxford University Press, 2000. P.18.
105. Mill J. St. The Subjection of Women: London, 1869. P.147.

106. Newspapers and Journals/ E.Crowford. The women's suffrage movement. A Reference Guide: London, New York, 2000. P. 462.
107. Norton C. Op. cit. P. 8.
108. Oxford Reader's Companion to George Eliot: Oxford, 2001. P.468.
109. Patricia Hollis. Women in Public // The Women's Movement 1850-1900: London, 1979. P.322.
110. Queen Victoria in Her Letters and Journals / A selection by Ch. Hibbert: New York, 1985. PP. 104—105.
111. Rangfield Nessheim. British Political Newspapers and Women's Suffrage. 1910-1918. University of Oslo, 1991 PP.67-68
112. Rover C. Womens suffrage and Party politics in Britain. 1866–1914. London, 1967. P. 65.
113. Ruskin J. Sesame and Lilies // The Victorian Age: An Anthology of Sources and Documents / Ed. By J. M. Guy: London, New York, 2002. P.506.
114. Shore Arabella. The present aspect of women's suffrage considered. Reprinted from the "English Woman's Review": London, 1877. PP.11-12.
115. Strachey R. The Cause: London, 1978. PP.118, 121.
116. Strachey R. Women's suffrage and women's service. The history of the London and National Society for Women's Service: London and National Society for Women's Service: Westminster, 1927. P.12.
117. Stubbs P. Women and Fiction. Feminism and the Novel 1880-1920: Brighton, 1979 P. 177.
118. The Victorian Age: An Anthology of Sources and Documents / Ed. By J. M. Guy: London, New York, 2002. PP.463-464.
119. Walker L. Party Political Women: A Comparative Study of Liberal Women and the Primrose League, 1890 1914. // Equal or Different: Women' Politics, 1800 - 1914 / Ed. by J. Rendall. Oxford: Basil Blackwell, 1987 - 290 p.177.